

ÉPÍTKEZÉS

Egyetlen magyar néprajzi vidék népi építkezésének sincs olyan gazdag irodalma, mint a székelyföldinek. Kár, hogy a székely házzal, kapuval foglalkozó tanulmányok egy része Huszka túlzott romantikus állításaival vitázik, az alaktani és technikai elemzések rovására. A közel 40 évig tartó „székelyház vitát” igyekszik lezárni Cs. Sebestyén Károly a székelyházzal szülő legalaposabb tanulmányban¹, míg a székelykapu vizsgálata Viski Károly hozzászólásával indul meg a helyes irányba.²

Sajnos már sokkal kevesebb kutató vizsgálta a székelység népi gazdasági építészetét,³ falu-, utca- és telekelrendezését. De a háztanulmányoknak is egyik hiányossága a gazdasági és társadalmi vonatkozások, az építkezés és életmód kapcsolata kérdésének elhanyagolása. A kutatók — jobbára rajztanárok vagy építészek — az alaktani leírással szemben nem részesítették kellő figyelemben a vonatkozó szájhagyományokat, a helyi építetők és építőmesterek felvilágosításait. Ugyanakkor pedig a Székelyföld egyik leghagyományörzőbb kis néprajzi tájegysége, Kászon népi építkezésével még egyetlen kutató sem foglalkozott. A fenti hiányok pótlására való igyekezet vezetett akkor, amikor a székelység népi építkezésének több oldalú vizsgálatára vállalkoztunk Kászonban. Kászon választásával nem csupán a székely építkezéskutatás fehér foltjának eltüntetése volt a célunk; az egész Székelyföld előzetes bejárása, majd pár napos helyi tájékozódó gyűjtésünk,⁴ végül pedig jelen tanulmányunk alapját képező kutatómunkánk során a hagyományörző és könnyen áttekinthető Kászonban olyan falucsoportot ismertünk meg, amelynek építkezését tanulmányozva a székely népi építkezés egészének megismerését és megértését segítő megfigyeléseket is tehettünk.

Tárgyalásunk során a kászoni népi építkezés témáját két irányból közelítjük meg, és pedig: 1. az építéssel kapcsolatos kérdések vizsgálata és 2. az épületek megismerése oldaláról. Ennek megfelelően tanulmányunk is az építést és az épületeket bemutató két fő részből áll.

Az első részben mindenekelőtt az épületeknek az egész település keretében való helyükkel foglalkozunk. E vizsgálat rávilágít a kászoni falu- és utcakép jellegzetességeire, gazdasági-társadalmi okaira és a térkiképzés művészi vonatkozásaira. Megismerkedünk a továbbiakban a helyi építőanyagokkal s a velük való bánás gyakorlata közben egyre fejlődő technikai eljárásokkal. Ezek fontos tényezői magának az építési módnak és az épületek művészi megjelenésének. Az építésnek gazdasági és társadalmi jelentőségű kérdése a munka megszervezése, ennek idők során változó formái.

E változásában, gazdasági-társadalmi vonatkozásaiban szemlélő vizsgálatnak vetjük alá magukat az egyes épületeket is. A lakóház alapja, falai, fedele és beosztása, valamint a telek egyéb épületei — a sütőház,

csűr, kapu, kerítés stb. — ismertetése során az egyszerű leírás mellett felhasználjuk élő emberek közléseit, valamint a szomszédos székely vidékekről származó összehasonlító adatokat is. Sajnos, nélkülözünk kell épp a helyi levéltári adatokat, ugyanis Kászonszéknek a helybeli Balácsi kúriában őrzött levéltárát a két világháború elpusztította, míg a lakosok családi levéltárai az 1944. szeptember 1-i német gyújtóbombáknak, majd a több hetes harcnak estek áldozatul. E bombázás pusztította el a legrégibbi évszamos kászoni kaput is, viszont szerencsésen érintetlen maradt nemcsak Kászon, de a magyar népi faépítkezés egyik kiváló emléke, az 1678-ban épült jellegzetes ereszes ház (11. kép).

Az építkezés kutatása során közvetve Kászon lakossága gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténetének különféle jellemző vonásaival ismerkedünk meg. A feudális kori osztálytagozódás emlékei a nemesi családok kőből épült, a módosabb katonacsaládok galambdúcos és a szegényebb közszekelyek, valamint a betelepített jobbágycsaládok „gyalogkapui”. A régi nyitott oldalkamrás házak egykori építetőik vagyonságát tanúsítják, akik gyakran épp cselédjüket hálatták e kis fülkében. „A közönséges emberek építették az ereszes házat, a dobolyi meg a Feltíz végi jobbágyok majdnem kalibában laktak, de a rangosok már háromszobás lakást is építettek, galambos kapuval, hátval az útra; volt, ki meg a pervátát is ide tette, hogy az útra gazoltak” — mondja az öreg Becze Dénes ács. A tőkés gazdálkodással (mely a régi közbirtok nagy részének felosztásával járt) kialakult nagygazda réteg vezette be a „kétodros” csűrök és „hármás”- vagy „ikres”-házak és „nyári konyhák” építését.

A kászoniaknak a többi székely vidékekhez hasonló életformája és történeti fejlődése jut kifejezésre az olyan jellegzetesen székely építményekben, mint az ereszes ház, odros és árnyékaljas csűr vagy kötöttkapu. Ugyanakkor viszont a kászoni épületek sajátja — más székely vidékekkel szemben, még Csíkkal összehasonlítva is — a monumentalitásra való tudatos törekvés, a szerkezetből következő formák és a célszerűség is szem előtt tartó arányok nagybecsülése, az anyag, a szerkezet és funkció őszintesége, amelyet a díszítés is csak hangsúlyoz, de sosem leplez. Innen a cifraság és tarkaság teljes hiánya, a díszítés nemes egyszerűsége és gyvonalúsága.

A kászoni építkezés jellemzője s egyben művészi hatásának titka is tehát az anyag, szerkezet és alaprajzi megoldás vaslogikájának teljes érvényesülése, sőt művészi felfokozása. Cáfolata ez minden olyan vélekedésnek, amely szerint a művész valamiféle játékos „kedvtelésből” alkot, hogy a népi művészet a gyakorlati célt szolgáló formákon, szerkezeteken alkalmazott „díszítés”-ben, cifrázásban áll. Bizonyossága ennek más oldalról az a tény, hogy a városon vagy a helybe hozatott palléroktól tanult megoldásokat is a helyi gazdasági-társadalmi szükségletekhez, ezek kielégítésének hagyományos szokásaihoz igazítják. Ilyen ma is érvényesülő szokások: az épület szerkezetében a „belülről” kifelé való fejlesztés, az indokolatlan formalista részarányosság elvetése, ugyanakkor viszont az épület körvonalainak merész kirajzolása és a

társépületekkel együttes beleszerkesztése a térbe, valamint az őszinteséget, közvetlenséget és nyíltságot esztétikai élménnyé tevő stilizálás és monumentalitás.

AZ ÉPÍTÉS

A kész épületek bármilyen alapos leírása sem adhat elég helyes és egységes képet a népi építészetéről, ha előzőleg nem vesszük figyelembe azokat a tényezőket, amelyek az egyes épületformákat közvetlenül meghatározzák.

E tényezők a nép életének folytatására választott terület adottságaiból, gazdasági viszonyaiból és társadalmi kapcsolataiból következnek. Az épületek csoportosítása, az építőanyagok, az építéshez szükséges szerszámok, valamint az építőmunka és megszervezésének módja együtt teszik lehetővé, hogy a helyi szükségletek és igények kielégítésére a legmegfelelőbb, de ugyanakkor sajátosan helyi épületformák, megoldások keletkezzenek.

Az építés e különböző tényezőinek (elhelyezés, anyag, szerszám, munkaszervezés) fejlődése természetesen nem volt azonos ütemű. Így pl. míg az épületek fő anyaga és az építés megszervezése hosszú időn át Kászonban nagyjából ugyanaz maradt, az egyes épületfélések csoportosításában és főleg az építőszerszámokban nagy változásokat látunk. Éppen e tényezőknek idők során át változó egymáshoz való viszonya nyomta rá a kászoni építkezés fejlődésére sajátos bélyegét.⁵

Település és épületelhelyezés. A település formája, a falu, utca, udvar képe, az épületek egymással való kapcsolata, csoportosítása — a földrajzi adottságok határain belül — az ember mindenkori gazdasági-társadalmi viszonyai szerint alakul. Ennek az alakulásnak aztán megvannak a szokás alakította konvenciói és — mondjuk mi így — esztétikai értékei is, ami abban mutatkozik, hogy a falubeliek „ügyes“-nek, „szép“-nek ítélik a megszokott helyes megoldásokat.

Valamely terület településformáját elsősorban a nép jellegzetes foglalkozása és társadalmi szervezete, másodsorban pedig műveltségi foka és hagyományai alakítják. A nemzeti szervezetben élő, nagy-állattartó, ekés földműves magyarság csoportos településeket hozott létre. E foglalkozás és társadalmi szervezet egyes formáit a Székelyföld keleti medencéiben, így Kászonban is egészen az 1848-as forradalomig fenntartotta a földrajzi környezet és izoláltság, a periférikus elhelyezkedés, a hosszú századokon át teljesített határőri szolgálat és az ezzel járó ún. székely szabadságok. Ez tükröződik településeinek jelenlegi szerkezetében is.

A kászoni települők mint a vérségi köteléken alapuló kis önálló gazdasági és politikai egység jelent meg és létesítette falvait a medence leg-

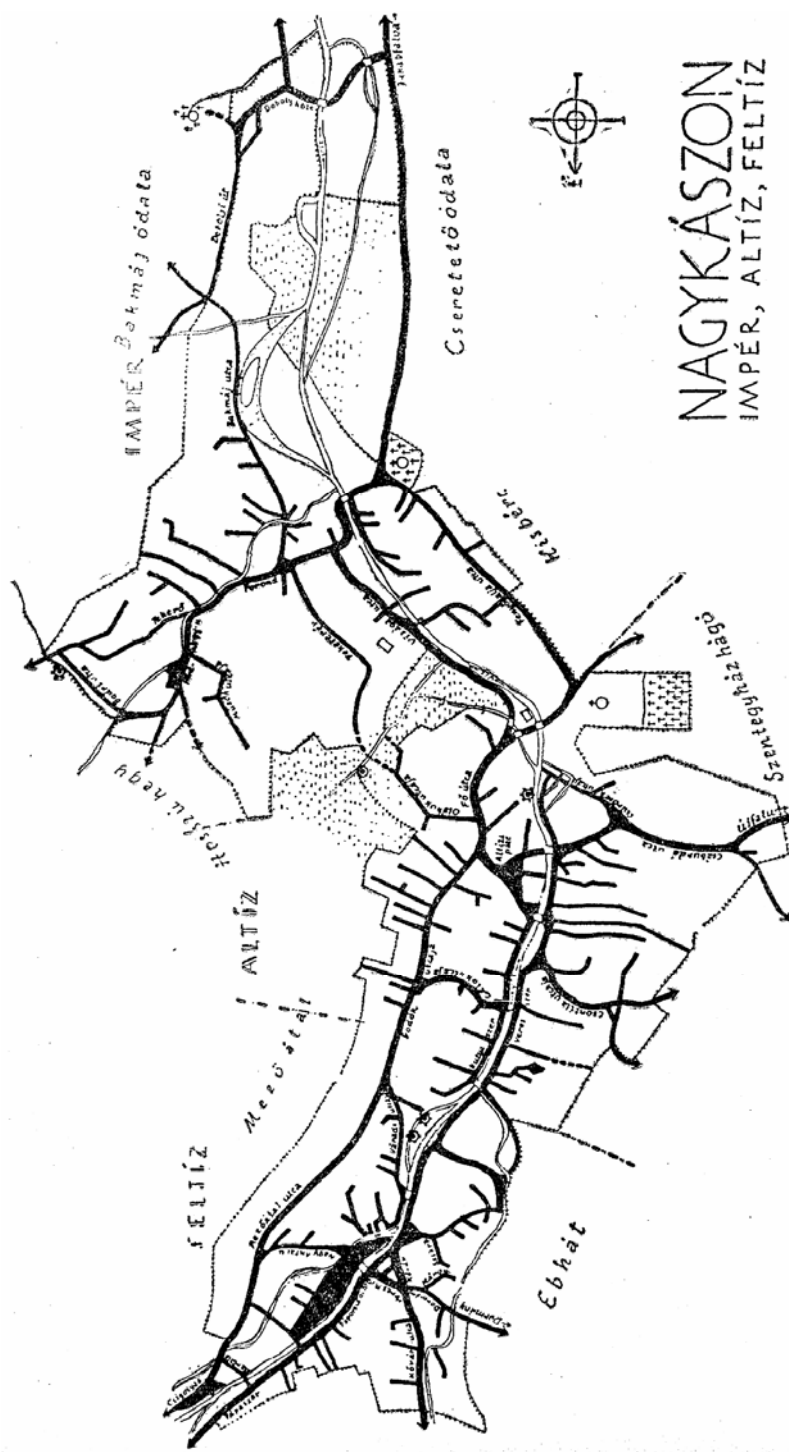

1. kép. Kászonimpér határa a fontosabb dűlő („tartomány“) nevekkal.

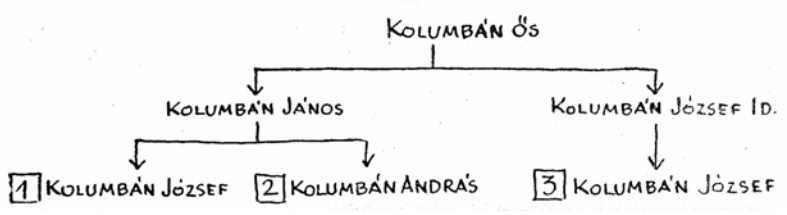
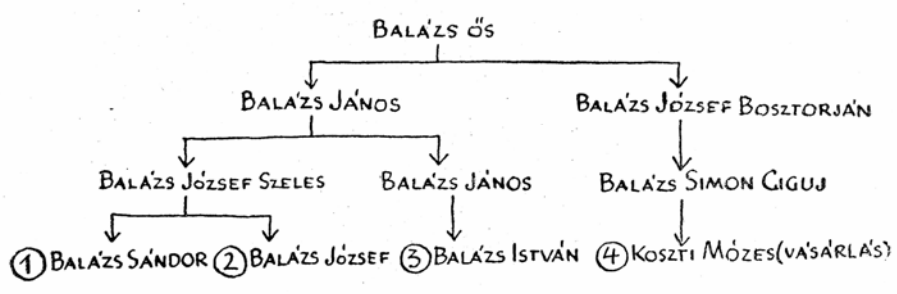
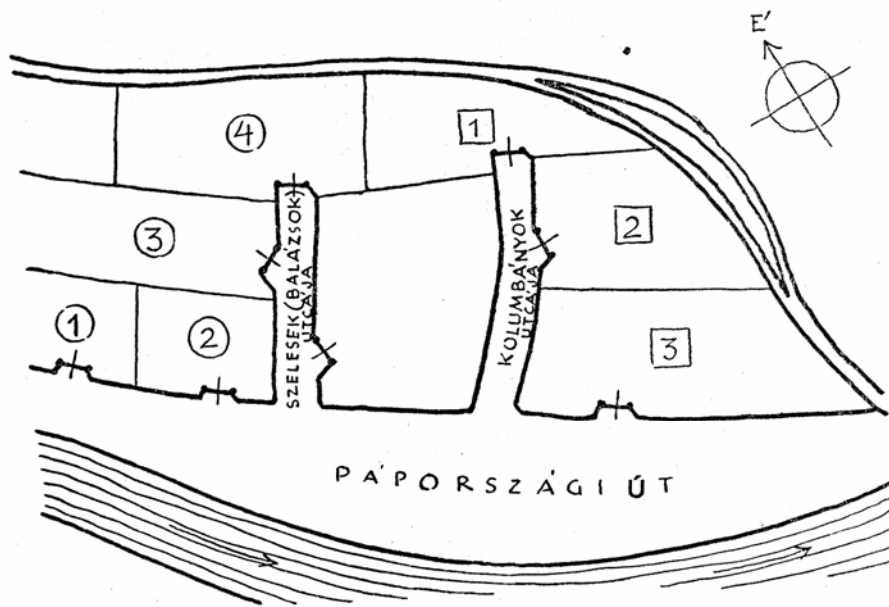
alkalmasabb völgyeiben. A körül elterülő földet a fogláló nemzetség egyetemete vette birtokába (földközösség), s így itt egyéni szállások nem keletkeztek. (Ennek ellentéte a századvégi tagosítás után Kászonfeltíz Lesőd nevű határrészén fokozatosan letarolt erdőrészekben megállapodott csángó hegyipásztorok jellegzetes szétszórt irtványtelepülése.)

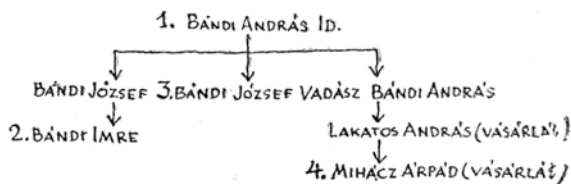
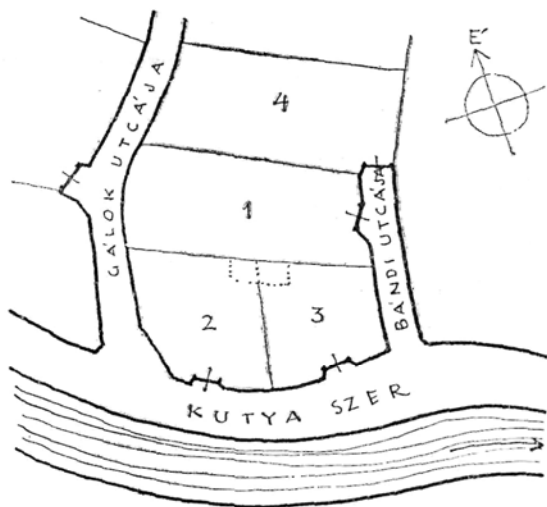
A kászoni falvak közül Impér (1. kép), ennek is *fenyőalji* része volt az ősi szállástelep. A történeti adatokon és szájhagyományon kívül erre mutat az is, hogy itt a legszétaprózottabbak a telkek, s a többi falvakban élő hasonló nevű családok is innen származtatják magukat. A Kászon pataka melletti száraz kis teraszon épült a falu, s az ennek mentén egyre tovább nyomuló erdőirtással vált lehetségessé a fennebb levő Altíz, majd még később Feltíz kirajzása (2. kép).

Az újkor elején Kászonban is keletkezett feudális birtokhoz szükséges jobbágyok letelepítése már csak az így kialakult falvak szélein maradt vizenyős helyeken volt lehetséges. Így keletkezett az Impéren túli Doboly utca, Altíz peremén az Oláh utca és Feltíz végében a Dormán utca jobbágycsaládokból. A két előbbi a földesúr (Balázsi) kúriája mögött, utóbbi pedig a Kászonból a Kárpátokon át Moldovába vezető út mentén. E három utcában napjainkban is többnyire román családok

2. kép. Nagykászon község (Impér, Altíz és Feltíz falvak) térképe a századforduló-táji kataszteri térkép után. Jól látható a nemzeti zsákutcás településszerkezet.

lagnak. (Jellemző, hogy ugyanakkor a moldovai Bákó megyei Dărmănești-en az ide kitelepült kászoni magyarok képeznek külön újabb falurészt, Magyardormánt.)

Kászon legkésőbb létesült falvai a távolabbi Jakabfalva, valamint — mint neve is mutatja — Újfalva. Egyházilag azonban ezek is sokáig Impérhez tartoztak. Az Altíz és Feltíz nevében őrzött „tíz“ szó a falvak nemzetségi alapon való településére és szervezésére utal. Számos más székely falu esetében a „tízes“-eknek nevezett falurészek nevei sokszor az alapító nemzetség nevét is megőrizték (pl. Csíkmindszent tízei: Sillók-, Málnásiak-, Józsa-, Nagyk-, Ambrusok-, Ladok-tíze stb.). De a kászoni „anyafalu“, Kászonimpér hét tízesének (Feketerév, Tekerő, Hadnagy utca, Bakmái, Doboly, Fenyőalja, Vízága), valamint Altíz és Feltíz neve — kivéve a Hadnagy utcát — mind földrajzi elhelyezésükre vonatkozik; a Hadnagy utcanév viszont a faluközösség katonai szervezetének emléke, akárcsak az altízi Kapitány kovártélya és a feltízi Lóiskola falurész-nevek. A kászoni falvakban a kisebb egységek, egyes utcanevek (pl. Bodók utcája, Gálok utcája Altízen, Veres-szer Feltízen utalnak az utcát alapító és benépesítő „nemzet“-re (nemzetségre). A falu még tipikusabb egységei a patakok mentén (egykor ezek köves medrében, tehát sármentesen) haladó fő közlekedési utakból kiágazó kis

zsákutcák, helyi tréfás nevükön kutyaszorítók (2. kép). Ezek következetesen egy-egy nemzetség (alapítócsalád) nevét vagy melléknevét örözik (a—c kép). Ilyen zsákutcák Altízen: a Csürös, Ambrusok, Cson-tik, Burdás, Bándi, Gálok, Miki utcája stb., Feltízen Veres Ádám, Pap András, Keresztes Anti, Veresek, Gyöngyös, Máró, Veres Pista, Bándi, Bece Imre, Bartalis, Nagy Antal, Szelesek, Kolumbányok, Szikra ut-cája stb.

E zsákutca rendszer szoros kapcsolatban van a székelység egykori nemzetségi (nagy családi) gazdálkodásával és társadalmi szervezetével. A településre kijelölt faluhely meghatározott részét megszálló család háza valamikor a tágas telek mélyén épült, majd a fiaknak házasságukkor a szülők ugyanezen teleknek az ősi háztól az úthoz való kijárat két oldalán építettek házat (1. fénykép). A leszármazottak közül később ki-ki elkertelhette a közös telekből a saját háza körüli udvarrészt, meghagyva azonban közösen a kaputól az ősi házig terjedő sávot nemzetségi be-járó utcának (26d. kép). E nemzetségi utcának aztán a főutca felé több-nyire még most is közös kapuja van. Ezzel magyarázható, hogy Ká-szonban a szomszédok rendszerint közeli atyafiak is, mégpedig egyne-vűek, s aki idegen valahogy közbük került (rendszerint valami behá-zasodott vő), azt jó ideig kinézték maguk közül.⁶ Csak a nemzetség el-szaporodásával, az ősi telek túlaprózódásával szorultak ki egyes családok nagyobb fiai — mert a legkisebb fiú mindig az apaiban maradt — a nemzetségi telekről. A nagyobb fiúknak ott szereztek telket, ahol in-kább volt hely: a falu településre kevésbé alkalmas, tehát még üres szé-lén vagy felső végén.

E zsákutcák lakói aztán a rokonság és szomszédság alapján az egyéni gazdálkodás idején is állandó gazdasági és társadalmi kapcsolatban ál-lottak egymással. A még el nem osztott vagy nem tisztázott örökségek bent és a határban, a közös utcák és kerítések használata és rendben tar-tása, a kölcsönkérések, az apró gyermekek gondozása a nagyanya által munkaidőben, a családi események (szülés, keresztelő, kézfogó, menyegző, betegség, halálozás, temetés) és a sürgős vagy hosszan tartó munkák alkalmából való összejövetelek (kaláka, fonó), a segítségadás szerencsét-lenség (pl. égés) vagy házasodás alkalmával a ház- és csűrépítéshez, az iga-adás özvegyeknek és más hasonló, a rokon családok alkotta nemzetségi utcák lakóit bizonyos mértékig a legutóbbi időig gazdasági és társa-dalmi egységbe fogták. Ugyanakkor e zsákutcák előnye az is, hogy nem voltak soha úgy szem előtt, „a kórus, kóbor cigány, tolvaj, mindenféle jöttment perzekútor már csak a kutyák miatt sem látogatott úgy be, csendességben lehettek tőlük“. Ezt fejezi ki az utcácska „kutyaszorító“ el-nevezése is.

Mindezekből a település struktúrájára és térképezésére vonatkozóan a következők állapíthatók meg:

1. A falu tagolódása eredetileg tizesek, utcák és zsákutcák szerint tör-ténik.

2. A régi főutak a patakparton haladnak, az utcák kanyargása az alkalmas térszíni formák szerint létesült telkek felölelését célozza.

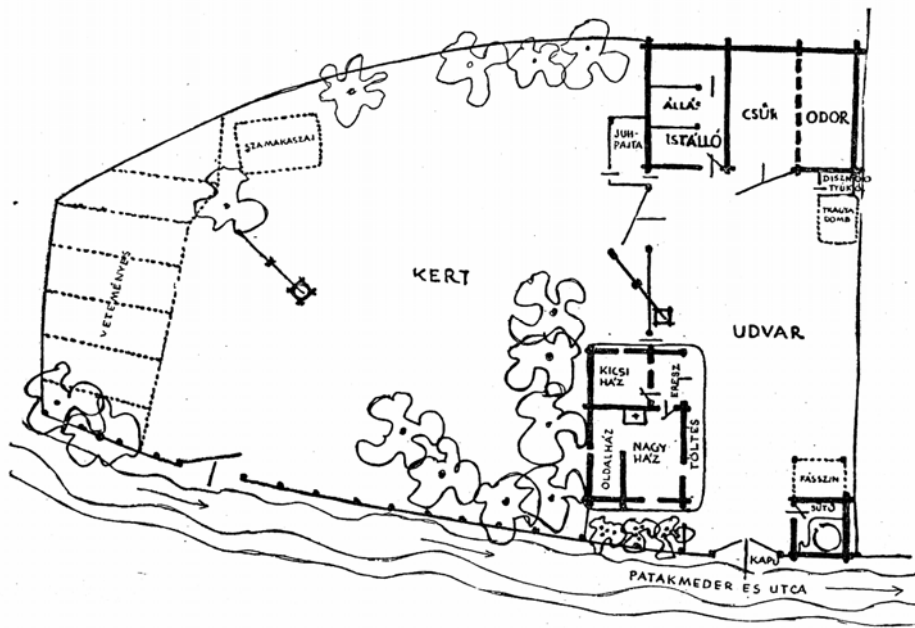
3. A falu belterületén megosztó nemzetségek (eredetileg csupán családok) a maguk területén szabadon építhettek és osztozkodhattak. Településüket a villanegyedhez hasonló zaj- és pormentes, gyümölcsfás-kerteres környezet és a zsákutca rendszer jellemzi.

4. Az ősi telkekből kiszorulók és a faluba később költözők újabb falurészeit a 4—5 méternyi széles virágoskert mögött ülő házak sora (pl. a zsidófedés idején a feltízi Kővár), a legújabbakat, pl. a háború után újraépült utcákat pedig háromszéki divat szerint az utcáfrontra sűrűn kiépülő házsor jellemzi (pl. a feltízi Mezőátal utca.)

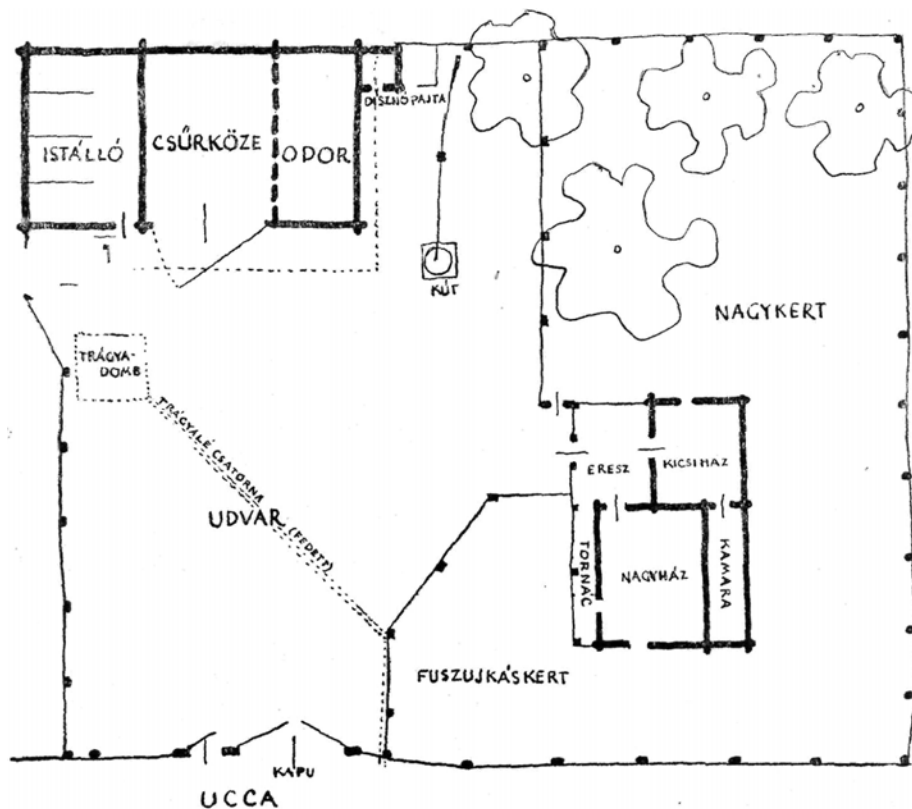
5. Míg a régi változatos képű utcák lakóit a közös származáson és gazdálkodáson alapuló összetartás fűzte össze, az új utca külsőleges fegyelme mögött igen különböző eredetű, állapotú és érdekű szomszédok húzódnak meg.

A telek. Ha a falunak a tájban való elhelyezése a vadonból otthont teremtő ember munkájának eredménye, még inkább megfigyelhető az ember formáló akarata a telek kialakításában. A kászoni telkek az itt élők gazdasági és társadalmi viszonyait, sajátos életmódját, szokásait tükrözik.

A kászoni *besső* (belső), a Székelyföld és Erdély más dombvidéki földműves-állattartó vidékeinek telkeivel általában megegyezően, csoportos

3. kép. Özv. Csűrös Andrásné telke az 1850-ben épült házzal, csürrel és sütővel. A bejáró utca a köves vízmeder. Altíz (Csáburdó).

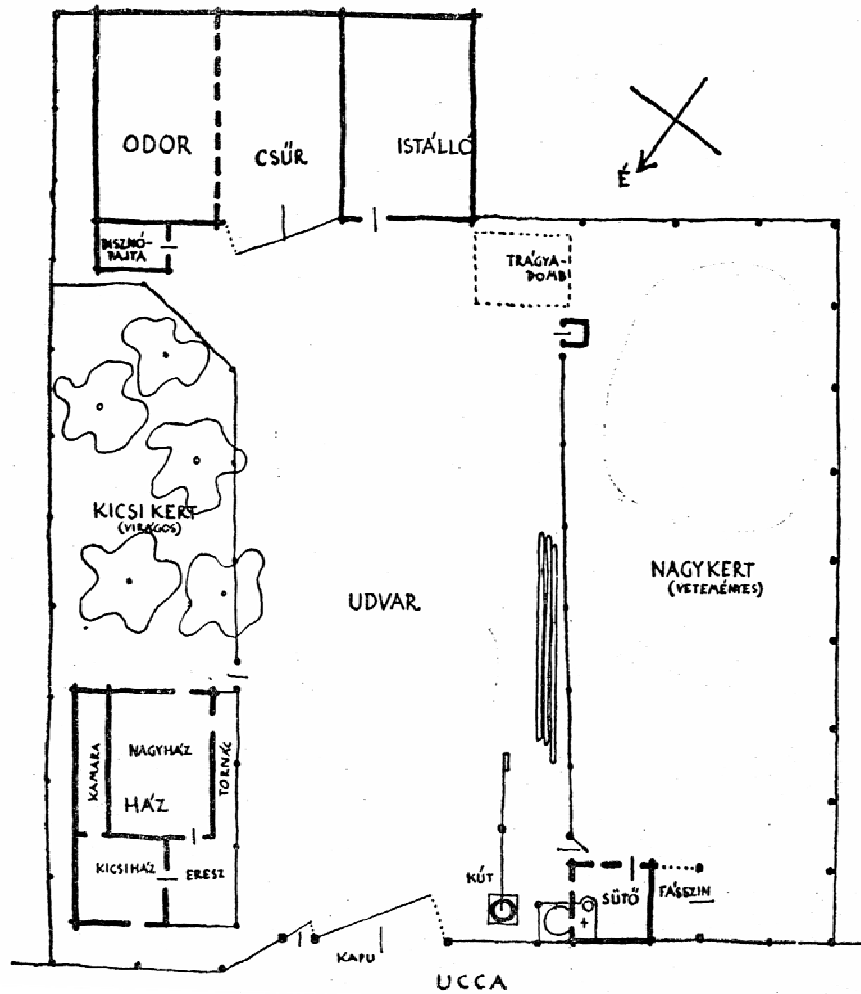

4. kép. Balázs István telke, Impér (Tekerő).

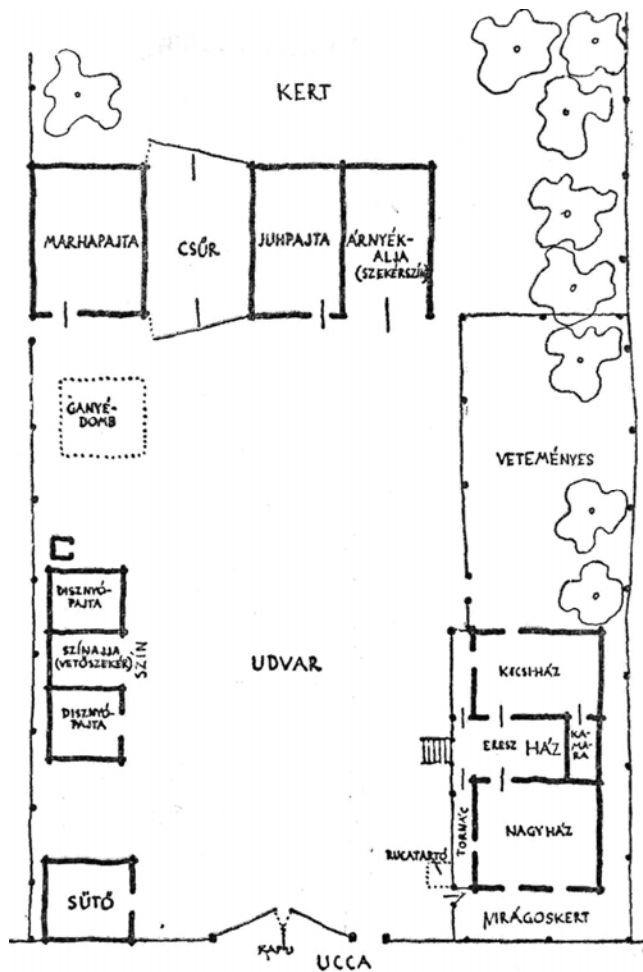
elrendezésű, ahol a különböző célokra külön-külön emelt épületek a telek különböző részein foglalnak helyet (3—8. kép). Ez a telek valamikor, akárcsak a sok régi székely hagyományt fenntartó moldovai csángóknál, de még itt-ott Erdélyben is (pl. Nyárad mente, Lápos völgye), valamikor Kászonban kettős udvarú telek lehetett, amelyet az egykori nagyfokú állattenyésztés indokolt. E régi udvarforma emléke az, midőn a juhok aklának hatalmas kifutó részét közkapuval ellátott kerítés választja el a tulajdonképpeni udvartól, akárcsak a közeli Csíkbánkfalva régi telkeinek baromkertjét, vagy az 1713-ban említett háromszéki marhaaklot, „Melly is az Udvartól gyalog kerttel van elrekesztve“ (Cs. Bogáts Dénes: *Háromszéki oklevél-szójegyzék*. Kolozsvár, 1943. 51.). A nagyméretű félszilaj állattartás a tőkés gazdálkodás idején (a közbirtokok tagosításával) megszűnik, s ezzel eltűnik a kettős udvar is. De megmaradt a tágas udvar csoportos elrendezése, amelyet egyelőre nem is változtatnak meg. A megkisebbedett telkeket az utódok közt nem oszt-

ják tovább keskeny „szalagtelkekké“ (mint ezt egyes vidékek völgyi települései régóta gyakorolják), ami az épületek egysoros elrendezését igényelné, hanem a házasulandó nagyobb fiúnak inkább a falu szélén vásárolnak telket.

A csoportos udvaron a ház az utca közelében van, keskenyebb (szobás) oldalával fordulva az utca felé, a hatalmas csűr pedig az udvar belsejében áll, keresztben elkülönítve az udvartól a hátrább következő

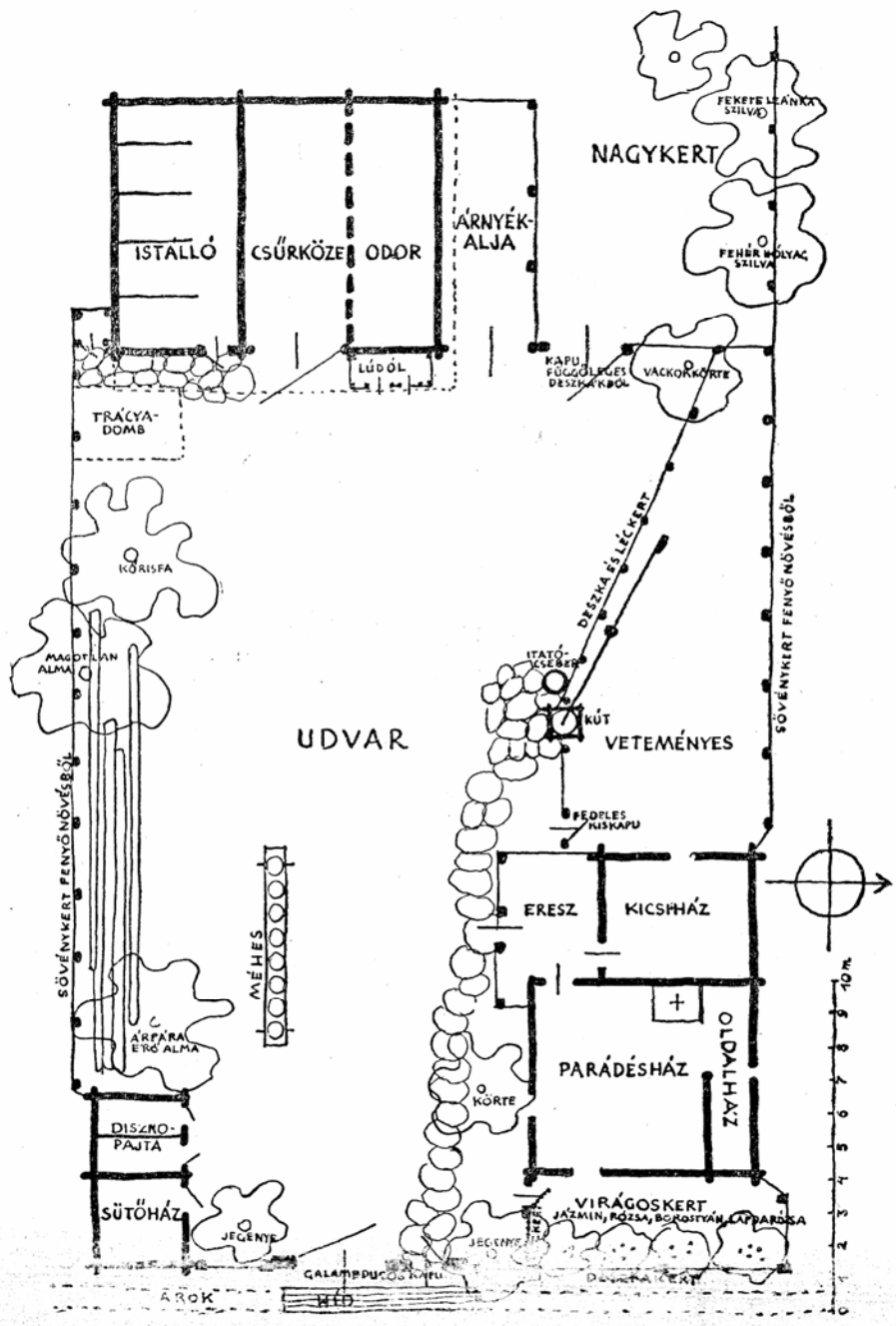
5. kép. Nagy Lajos telke, Csíkmenaság.

6. kép. Lakatos Ákos telke, Csíkszentlélek.

kertet. A csűrnek ezt az elhelyezését egyrészt a tűzveszély tette szükségessé, különösen a régi szalmás tetők idején, másrészt pedig az udvarforgalom rendje, amely szerint a gabonával vagy szénával hazajövő szekér a kapuval szemben álló csűr közé hajt be, s onnan rakodik le (8. kép). Különben is a csűr a földműves legfontosabb épülete, egész szerzeményének gyűjtőhelye: az egyik felén az *istálló*, benne az *igásló*, *ökör*, *fejőstehén* és *borjú*, a másik oldalon az *odor*, ebben és a csűrhibuban a *szálasgabona* és *takarmány* talál helyet. A csűrhez még hozzáragasztva

7. kép. Jellegzetes régi telekbeosztás, Kászon. (Több idős adatközlővel készült típusrajz.)

ISTALLÓ

CSÚRKÖZE

ODOR

ÁRNYÉK-ALJA

LÚDÓL

TRÁCSA-DOMB

KÖRISFA

MAGDTAN ALMA

SÖVÉNYKERT FENYŐNÖVÉSBŐL

MÉHES

ÁRPÁRA ERŐ ALMA

DISZKO-PÁJTA

SÜTŐHÁZ

JÉGÉNY

ÁROK

GALAMBPUCCOS KAPU

HID

NAGYKERT

FEKETE LÁNYKA SZILVA

FENÉR MŰLYVAC SZILVA

KAPU FÜGGŐLEPES DESZKÁKBÓL

VACKOKNYITTE

DÉSZKÁ ÉS LÉC KERT

ITATÓ-EGÉRSÉK

KÚT

VETEMÉNYES

PÉDLES NISKAPU

ERESZ

KICSFHÁZ

PARÁDÉSHÁZ

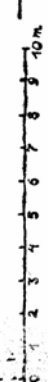
OLDALHÁZ

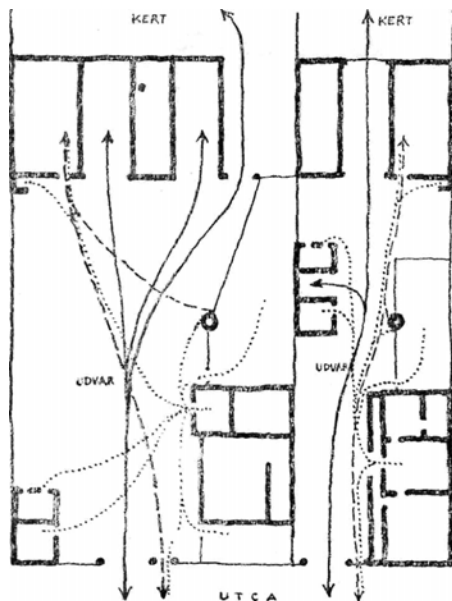
ZŰHLHÁZ

VIRÁGOSKERT

JAZMIN, RÓZSA, BOKROSZÁR, LAPPARÓZSA

DÖZSÉNY KERT

8. kép. Régi és új telek belső forgalma (pontozott vonal az ember, szaggatott vonal a jószág, folyamatos vonal a szekér forgalmát jelöli).

az *ól*, *pajta* vagy *kotec* a disznónak és majorságnak, *ketrec* a polyvának, *szín* a szerszámoknak, esetleg *árnyék* a szekérnek és a *juhok helye*. A házat úgy helyezik el, hogy bejárata és az egész előtér napfényes, száraz legyen (lapos kövekkel ki is rakják az udvart a kapuig, kútig stb.), és hogy az ajtóból, ereszből a csúrt és istállót jól szemmel tarthassák. Az udvarnak a házzal szemben levő sarkába kerül a *sütő* vagy *sütőház*, amely nyáron, midőn itt főznek, egyben a család legfőbb tartózkodási helye is. Az udvar közepe táján, lehetőleg a ház eresze és a kicsi kert közelében van a *gémeskút*, itt itatják *itató cseberből* (nem vályúból) az állatokat. Az újabb, szűkebb telkeken a házat már egészen „kiteszik az utcafrontra“, s így a ház előtti kis virágskert is a ház mögé kerül. A szegényebbek disznót nem tartottak, és a közepeseknek is csak a csűr elejéhez ragasztott s ennek *eszterhéből* lefedett *disznópajtájuk* volt. Csúpan a gazdáknak, akik *gölyét* (koca) is tartottak és malacoztattak, volt önálló disznópajtájuk, az udvar házzal szembeni részén egybekötve a *szekérárnyékaljával* (szekérszín, melyben a hordószekér és vetőszekér állt) s esetleg még a sütőházzal is. Gabonás nem volt: a kenyérgabona régebben csak a ház padlásán állott, a padlóba mélyített *szakaszban*, *vesszőkasban*, vagy bükkfa *karban*, a tyúkok ugyancsak az ereszes ház padlásán tartózkodtak. Századunk belterjesebb és termékenyebb földművelése hozta létre a külön *gabonást*, és tette általánossá a külön *disznópajtát*, melynek *hijuján* (padlásán) vagy a színhez épített *lúdojban*, *tyúkojban* kapott helyet a liba, tyúk. A szekérszín vagy sütőház mögötti *faszín* a felvágott tűzifának a helye. Ennek padlásán szárad az erdőről

szerzett *eszközfa* (bükkfa, nyírfa, cserefa) a szükséges szerszámok készítésére, javítására.

Az újabb és újabb igényeket szolgáló épületek szaporodása, valamint a telkek szűkülése — az örökösök közt való elosztás következtében — egymásnak ellentétes iránya oldódik meg ebben az új telekformában, ahol a ház közvetlenül a telek sarkába kerül, s a többi épület is a kerítés mellé tapad, a kertbe való bejárás pedig többé nem a csűr mellett, hanem a *csűrközén* át történik (8. kép).

Az épület anyaga. Már a falu és telek beépítésének rendjénél is bizonyos meghatározó szerepe van az építőanyagoknak. A Kászonban évszázadokon át magától kínálkozó falépítő anyag, a fenyőgerenda alkalmazása — a gerezdes építési technikával — egyben meghatározta a falak maximális hosszúságát is, mely a több külön épületre volt alkalmas, a soros települést viszont megnehezítette. A soros (egyvégtében való) épületrendezés területe egybe is esik a téglalapépítés (Szászföld), kő- (néhány szász és udvarhelyszéki falu, egyes esetekben Torockó) vagy sárépítés (Mezőség egyes falvai, Bánság, Alföld) területével. Sárból, téglából vagy kőből vég nélküli falak húzhatók, és a falak tetszés szerint tovább toldhatók, szűkíthetők, bővíthetők, tatarozhatók.

A kászeni építőanyagok (fenyőgerenda, szalma, zsindely) gyűlékenysége is veszélyessé tette volna az épületek egymás végtében vagy közelében való elhelyezését. A faházak sorsa azonban az erdők sorsához van kötve: a használható erdő területének és fafajtajának változásával s az erdőgazdálkodással áll összefüggésben. Erdős vidéken az építés kézenfekvő anyaga a fa. A székely vidékeken (Udvarhelyszék, Háromszék, Marosszék, Gyergyó, Csík és Kászon területén) 1910-ben az épületek 90%-a még fából készült. Csíkban, Gyergyóban és Kászonban éppen 95% volt a faépületek arányszáma, ami azt jelenti, hogy a falusi földművesek saját épületei kizárólag fából készültek. Ez természetes is, hiszen a századforduló éveiben még a közelebbi Csíkszereda és Kézdivásárhely városokban is a faépítés járt.⁷

Ilyenformán tehát a faépítés hosszú ideig kizárólagos; a legutóbbi időkig fenntarhatták és fejleszthették is a Székelyföld nagy részén, az erdők közbirtoklásával, amely szabályozta a kitermelést is.

Az egyes családok *örökségein* (belsőség) kívüli területet a falu vagy tízes lakói közbirtokként használták. E közbirtokból legkorábban a művelhető területek mentek át a jogosultak egyéni tulajdonába, az erdők és *havások* (havasi legelők, kaszálók) azonban a legújabb időkig a tízes, község vagy szék tulajdonában maradtak, zavartalanul biztosítva ezzel a marhatenyésztést, illetve a faépítkezést bárki számára. Az erdőt a legelő állatok és az ember pusztítása s főként egyes birtokosok hatalmaskodásai ellen a „szokás” törvényei védték. Az ősi székely jogszokásokat Kászonra vonatkozóan 1555-ben kodifikálja a *Csik, Gyergyó és Kászon Konstitúciója*, amely az erdőt elsősorban a helybeli urak hatalmaskodásai és elkertelései ellen védi. (Endes Miklós: *Csik-, Gyergyó-*

és Kászonszék földjének és népének története a kialakulástól 1918-ig. Bp., 1939, 156. l.).

A kászoni erdők egykori széki birtoklására utal — többek közt — a ma is meglévő Székcseréje erdőrésszel elnevezése. Idővel a széki erdő használata eloszlott az egyes falvak, illetve tízesek között. Így Impér község Lassúág nevű erdejét erdei kaszálójával együtt tíz tízesek szerint tíz nyílba osztotta el, s akinek aztán kevés volt bent a kaszálója, az némi pénzt fizetve a tízes pénztárába, kiment s kaszált a tízes nyilából. Eleinte az embernek a vad természettel való birkózásában pusztult a kászoni erdő, majd az új nemesi földbirtokosok erőszakos foglalásai következtében. De szaporodó állatállományának továbbra is külterjes (legelőn való) tartása és a szántóterület növelése érdekében pusztította az erdőt a pásztor és a földműves is.

A fának csupán a kapitalista gazdálkodással lesz pénzértéke Kászonban.⁸ Amilyen mértékben pusztult másutt az erdő, úgy növekedett az itteni fa ára. Hamar felfedezték ezt a székely falvak egyes lakói is, és 1848 után egyre gyakrabban dézsmálták meg a régi közös erdőket. 1869-ben már Csikban is feltűnik, hogy a falvak lakói „az erdő használatában rendetlenek, kíméletlenek, hozza ki-ki onnan, honnan tetszik, van tilalmasok is s pásztorolják, de keveset használ, mert a törvényszegők, ha rajtakaptnak, egy-két kupa pálinkával könnyen megmenekülnek“. (A csíkmadarasi egyházi anyakönyvbe írott feljegyzés.)

A múlt század 70—80-as éveiben kezdődik el aztán az igazi erdőpusztítás. Az eddig csak kisméretű szekeres szállítást felváltja a vasúton való szállítás (kiépül a Budapest—Brassó—Bukarest fő vasútvonal, majd a kézdivásárhelyi szárnyvasút), s a havaselvi városok gyors ütemű építkezése is nagyban ösztönzi az erdőkitermelést. Nemsokára aztán megjelennek a távoli (budapesti, bécsi, majd bukaresti) bútorgyárak, faraktárak és szállítóvállalatok ügynökei, s a régi, helybeliek állította vízfűrészek mellett kinőnek az idegen tőkések fűrészgyárjai. Végül már törvényes formát kap a rablógazdálkodás: mióta bejött a kapitalista erdőtörvény, a kászoni erdők apránként betáblázták és jórészt elfogytak. A „rengeteg községi havasok“ ma már sok helyt tövig letarolva, és csupán egy-egy meghagyott tuskó vagy éppen csak a régi helynév hirdeti a kipusztított erdőrészek emlékét.

A helybeli nagybirtokos és a nagygazdák kezdeményezésére a régi közerdők 1906-tól kezdve átmennek a részvénytársaságszerű „közbirto-kosság“ tulajdonába, ahonnan a lakosok a birtokuk nagysága arányában rájuk eső részüket kivehették magántulajdonba. A legvagyonosabbak rövidesen ki is léptek a közösből, így pl. Altízen és Feltízen a Székely, Balácsi és Antal család, valamint az iskola egyenként átlag 50 hold erdővel, és csak azok maradtak bent, akikre a hírhedt „arányosítással“ alig jutott valami (Altízen és Feltízen átlag 5—10 hold). De a megmaradt „közbirto-kosságot“ is a hangadó nagyobbak közül választott tisztikar irányította és képviselte a különféle fakitermelő vállalatokkal történő üzletkötéseknél.

Kászon erdeinek java része a magas és egyenes növésű *veresfenyő*

(*lucfenyő*). Ez a fenyőfa szolgáltatta a helybeli építkezés szinte egyedüli anyagát, a háztalptól egész a fedőanyagig (a zsindeletető óta). A cserefa kerítés- és kapusasnak, a nyír- és bükkfa szerszámfának (szekér, kerék, rúd, eke készítésére) való volt, tűzifának is bükköt használtak, a fűzfát — melyet az árkok mellé ültettek, hogy megkösse a partot — a kosárfonáshoz is értő szegény emberek használták, a *borsikának* (törpefenyő) viszont csak a magját gyűjtötték, abból készítették a fenyő-pálinkát.

A nagyméretű fakitermelés pillanatnyilag kedvezett a fát Kézdivásárhelyre fuvarozó középgazdáknak, s még a szegénység közül rekrutálódott erdei munkásoknak is. De a túlhajtott akkordmunka testileg nyomorította meg („alig maradt köztük épkézláb“), a fűrészgyárnál felállított kocsmá anyagilag tette tönkre a munkásokat („amit a gyár kiadott, a kocsmá vissza is vette“). Így aztán sokan az esztendőnként kijelölt erdőnyilakot saját kitermelésbe vették, s ebből a felesleget szekérral vitték Kézdivásárhelyre vagy máshová, ahol egy szekér (1 m³) fáért egy véka rozsot kaphattak. De így vagy úgy, az erdő rohamosan fogyott. Amit a szigorú széki statutum megőrzött a feudalizmus viszontagságai között a közösségnek, néhány évtized alatt elspekulálta, elpusztította a kapitalista „szabadgazdálkodás“. Így jutott oda Kászon népe már a századforduló táján, hogy a hagyományos fenyő és részben tölgy helyett új építőanyagokkal is próbálkozzék.

A fátlanabb Háromszéken a kőépítkezés már előbb megindult. 1925 tájától pedig, mióta a fűrészgyárak az erdőkben egyre nagyobb pusztításokat végeztek, a városi mintájú cseréptetős tégláépítkezés ott teljesen felváltja a régi faépítkezést. Kászonban is Háromszék felől kezdett terjedni a „város utánzása“. Újfaluban már 1890 tájától mind fontosabbá lett a régi ácsstudomány mellett a kőművesmunka, s ekkoriban létesült itt az első cserépgyár is. Feltízen 1892-ben építik az első magas kőpincét és téglaházat. (Jellemző, hogy az építető gazda, a bíró, még maga vetette a házhoz való téglát.) 1898-ban pedig Feltízen tíz gazda cserépgyárat létesít a faluvégi cigány munkásokkal. 1900 tájt az altízi bíró telepít be téglavető és tégláégető cigányokat.⁹ Ezzel aztán általánossá lesz a nagyobb házak kőből-téglából építése és cseréppel való fedése. A ter-
reviszonyok miatt a legtöbb kőpincére rakott téglaház Újfaluban van, az oldalas helyeken. A cserépfedést a telek „sűrűsödésével“ egyre fenyegetőbb tűzveszély is szükségessé teszi. A téglá itt is a régimódi 28X14X6 cm-es szabvány, míg a kászoni cserép az apró, hegyes végű *baconi cserép*, amilyent a helyi cserépgyárak felállítása előtt — a kúriához és templomhoz — Baconból és Tusnádról hoztak, és ekkor meg is kedveltek.

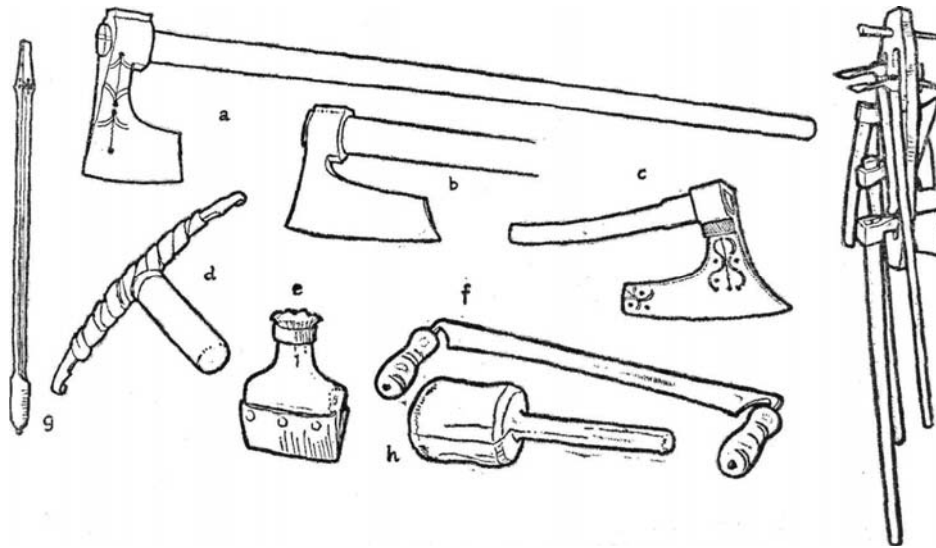
A fa megapadása és a környező vidékek divatja által is ösztönzött téglá- és cserépipítkezés különösen 1944 óta lett gyakoribb; ebben közrejátszott az erdők államosításával bevezetett ésszerűbb erdőgazdálkodás.

Szerszámok. Az építés sokáig Kászonban is időrabló, fáradságos munka volt, mert az építőnek jóformán egyetlen szerszám, a fejsze állott rendelkezésére. E szerszám egyszerűsége és általános használata tette

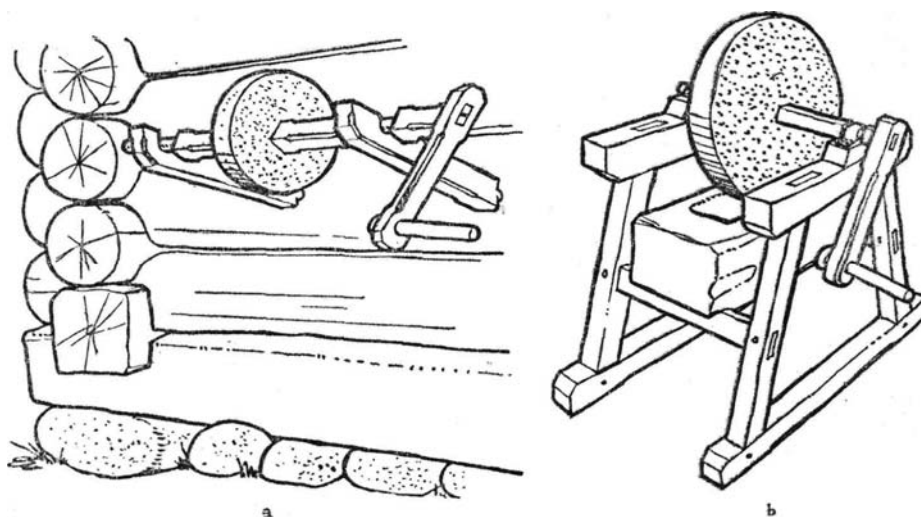
lehetővé elsősorban azt, hogy az építető és építő a legtöbbször azonos személy volt. Ehhez járult még az a mesterségi tudás és tapasztalat is, amelyet minden kászoni férfi szükségszerűen elsajátított munkaeszközei, háztartási felszerelése, bútoraik készítése közben. Ezt fejezi ki egyik kászoni ács megállapítása, hogy az „ácmesterség nem nagy titok, az egy fésziből kitelik“. Az építőszerszámok specializálódása, leltárának gyarapodása, különféle új szerszámok alkalmazása, a technika fejlődése, az igények általános növekedése, az egyéni kívánságok sokasodása újabban már bizonyos fokú szaktudást követelt, amellyel nem mindenki rendelkezett egyformán.

Az építőszerszám tehát olyan fontos tényező, amelyet mielőtt még továbbmennénk, feltétlenül ismernünk kell (9a—i. kép).

A *fészi* (fejsze) most is az ács legfőbb szerszáma. Ez helyettesítette sokáig a bárdot, szekercét és kalapácsot, sőt a fűrészeket is. A helybeli kovácsok készítették, néha szépen kicifrítva. A hozzávaló vas 1860 tájáig a torockói vagy vajdahunyadi (Zalasd) vashámorból került ki, amit a kászoniak Kézdivásárhelyről szereztek be.¹⁰ A közeli századokban mindinkább két fejszeformával találkozunk: a *keskenyelű* vagy *favágófészivel* és a *laposelű* vagy *faragófészivel*. A keskenyelű fejsze megint kétféle lehetett: a nagyobb *erdőlőfészi* (9a. kép) és a könnyebb *félkéz-* vagy *kicsifészi* otthoni használatra, ágat vágni. A 21 cm hosszú élű faragófészében is van egy hosszabb nyelű kétkézi, amelyet *szekercének* is mondanak (9b.

9. kép. Ácsszerszámok: a) *fészi*, b) *szekerce*, c) *faragófészi* vagy *bárd*, d) *zsendelyhornyoló*, e) *fahasító*, f) *kézvonó*, g) *furu* (nyele nélkül), h) *bot* (véséshez és zsendelyhasogatáshoz). Mellettük: i) a ház ereszének gerendái közé felszegezhető *fészitartó* különféle fejszékkel (*fészi*, *szekerce*, *bárd*, *keresztfészi*, *erdeifészi*). Kászon.

10. kép. Küszürü: a) régimódi, a sütőház gerendafalára szerelve; b) új forma.

kép) és az alig 30 cm hosszú, görbe nyelű *félkézre való*, melyet *bárdnak* is neveznek (9c. kép). Míg az erdőlöfejszével az erdőben *döntötték ki* a fát és ágait *lenyesték* (rendszerint kettő *dönt* és egy *nyesi*), és az igen hosszú *gombolyagfa* végeit is ezzel darabolták le építkezés közben, addig a kicsifejszével a fák két oldalát faragták meg kissé, utánasimították, hogy jobban *pászoljon egymásra*. Ma ez utóbbi munkát a szekercével végzik, míg a bárdal a *gerezdet* vágják, vagyis a sarkoknál egyberótt gerendák *fészkeit* mélyítik vele, hogy a két fal gerendái egymásba találjanak. A fejsze állandó karbantartására szolgál a *küsürü* (10a. b. kép).

A *fűrész*t Kászonban csak kb. 1830-tól kezdve használják, 140 évesnél idősebb házon nyoma sincs a fűrésznek. Még vízfűrész is alig van ekkor Kászon határában.¹¹ Azelőtt, ha szükség volt mégis *pallóra* (padlónak és mennyezetnek), elhasították a gömbölyűfát kettébe, a nagyot meg többfelé, *cseterbe* (orosz-ukrán csetvor ‚negyed’), s ezt használták — kissé megfaragva — deszkaként. E hasításhoz használták a *fahasító éket*, amelyet a *fahasító bottal* (nagy fakalapács) vertek a hasítékba. Ma a zsendelyt hasogatják hasonló eljárással (9e, h. kép).

Kászonban a patak menti vízfűrészek közül a legelsőt Balázi földbirtokos építtette 1820 tájt a moldovai határszélen levő Veresvíz határreszen, ahol üveggyárat is létesített. Nemsokára aztán közszékely *fűrész-társaságok* (6—14 vállalkozó szellemű ember) is alakultak, amelyek megvették a fűrészvasat, s a többi famunkát és a felszerelést maguk készítették. Az első ilyen fűrész a Becze rokonság állította, s rövid idő alatt úgy elszaporodtak e kis fűrészmalomok, hogy az 1848-as szabadságharc idején a határban — mint mondják — „minden kiáltásnyira volt egy-egy

fűrész“ (nekünk 10-et sikerült azonosítani). A külső tőkével alapított nagyobb termelékenységű *fűrészgáterek* (gyárak) 1866-tól fogva épültek Kászon határában.

E vízfűrészek nagyban hozzájárultak az építőkultúra fejlődéséhez: ezóta lett általános a házföldjének, valamint az eresz és fűstház megnyezetének padolása, majd az eddig nyitott vagy csak lécezett eresznek elől való bedeszkázása, s a nyitott töltésnek deszka mellvédes tornáccá való kiképzése. De a vízfűrészek építéstechnikája is sokban gyarapította az építők szakismeretét, amennyiben különböző új szerkezeti megoldásokat, pontos illesztéseket kellett megtanulniuk, s ezzel kapcsolatban új szerszámok használatát bevezetniük. Mert a vasalkatrészekon kívül (*fűrészvas és szorítókarikák*), amelyeket megrendelésre kovácsok készítettek, az összes faalkatrészeket (*gerendák, stempelyek, kötések, ráma, tok, kereszt, tengelyek, párnák, zsilipek, kerekek* stb.) a fűrészgazdák maguk farragták ki és állították össze.

A két embernek való *tőkebetételő, zszindelyvágó* vagy *kézifűrész* még később került a közhasználatba. Száz évvel ezelőtt ez még olyan drága volt, hogy egy-egy falu vagy tízes együtt szerzett be egy ilyen fűrész. Így pl. ekkor egész Altíznek egy volt, s csak később vett mind a hat tízese egy-egy ilyen vaskos kovácsolt szaggatófűrész, s azt hordozták a rászorulóknak. Jelentősége igen nagy volt, mert lehetővé tette a zszindelykészítést, s ezzel a régi tűzveszélyes szalmatető kiküszöbölését. Így vált lehetségessé az utca és telek tömörebb beépítése, ami az eddigi tér- és utcaképet és az épületek körvonalatát is megváltoztatta. Ezzel a fűrészszel szellették a gömbfát zszindelyhosszúságú darabokra, melyeket aztán sugárban, a *zszindelyhasogató acéllal* (9e. kép) lapokra *felhasogattak*, majd vastagabb élét a *zszendelyhornyolóval* (9d. kép) *behornyolták*. Jelentősen megkönnyítette a fűrész az erdei fadöntők munkáját is.

Még később, alig a századforduló táján jött divatba, ugyancsak Háromszék felől, a gyári, rámás *félkézfűrész* vagy *ácsfűrész* használata. A XX. század kászoni székelyházának építésénél a fűrész már nélkülözhetetlen. Ez tette lehetővé a gerendavégek csinos, egyenlő hosszúra való vagdálását, majd pontos farkasfogas illesztését is az épületek sarkainál.

A fejszés ácsolás régi szerszáma a kovácsok által készített *cigányfuru* (9g. kép). Igen nagy jelentősége volt abban az időben, midőn még vasszeget nem használtak az építkezésnél. Egy nagyobb fajta *furut* használtak a *szélkoszorú* és *szarvazat-bütüjének* összefogására, míg egy kisebbet a szarufapár hegyének összefogására. Ezen kívül volt a kisebb *lécszegeztető furu* a lécezésnek a tetőn való lerögzítésére; ezt a tornácoszlopok és kapulábak kötéseinél, a padló leszegezésénél, ajtó- és ablakszerkezeteknél, deszkakerítésnél és bútoroknál is használták. A furatokba való *cserefaszeget* beveréskor megolajozták. Csökken a cigányfűrők fontossága a gyári vas *léc-* és *zszendelyszeg* századvégi megjelenésével és 1914 óta az újfajta bolti *csigásfűrő* (*francia fűrő*) használatának bevezetésével, amelynek előnye, hogy a forgácsot magától felhossa.

Az ajtó- és ablaksarok bevésésére, tornácoszlop és kapuláb kötéseinek belapolására szolgál a *nagyvéső*, míg a kisebb vésők a kapufaragás és bútorkészítés szerszámai. Egyes részletek (kapuláb, fazár stb.) díszítésére használták még a kerek *kupásvésőt*, feliratok bevésésére pedig valami törött beretvából, kardból e célra alakított acélpengét.

A régi építő emberek a ceruza bejövetele előtt még minta-előrajzolására is valami hegyes szegfélét vagy *ónt* (íront) használtak. A gerendák, pallók, széldezkák „egyenesítéséhez“ a cérnázó szolgál a mai nap is: a színes földdel festett vízbe mártott csapózsínórt a gerendán végig kifeszítik, és közben megcsapva, a zsínór sáros nyoma jelzi az egyenes vonalat.

Nagy gyakorlati fontossága volt a mai pontos vízmérték elődjének, a *vízszintmérőnek*. Ez egy araszos alapú háromszögű deszkalap, melynek felső csúcsáról cérnán csüng alá egy kis agyag- vagy vasgolyó. Ha hosszabb egyenes lécre helyezték rá a mérőt, pontosan meg lehetett állapítani vele a gerenda vagy padló vízszintállítását. A függőlegest *függővas* vagy *pláj* helyett régen csak nyállal határozták meg: a gerendák mentén lecseppentett nyál vonala jelezte, hogy melyik gerenda van kijebbe vagy beljebbe.

Az ácsok által használt hosszmérték az *öl* (189,6 cm), mérőeszköz pedig a *fertályöles* ($\frac{1}{4}$ öl) lécszó volt. Az idősebbek még ma is ölben határozzák meg az épület méreteit.

Az építkezés megszervezése. Amint az előzőkből is láthattuk, régen az építkezés nem igényelt sem nagy szerszámkészletet, sem valami különös szaktudást, csupán gyakorlatot, amelyet az erdős vidék minden lakója elsajátíthatott. Nemzedékről nemzedékre örökített százados gyakorlat és ügyesség pótolta a finomabb szerszámokat s az ezekkel járó magasabb technikai ismeretet. „Ezelőtt könnyű volt az építés, nem kellett még fűrészes sem, nem kellett nagy szaktudomány, a fával sem kellett takarékoskodni, volt belőle elég“ — mondják. Mindenki maga építette házat, s legfennebb kikérte az ügyesebb szomszédok tanácsát. Éppen ezért „réggen félévig is építettek egy házat; a fa az erdőben volt, hozott valamennyit s feltette, azután maradt egy ideig...“ Kimondott hivatásos ácsmesterek még ma sincsenek, mert — amint egyik áltízi ács is mondja — „az idevalókkal úgy van, hogy nem kell külön tanulják, mert már a fészivel születnek“. Egy másik öreg ács maga vallja, hogy: „Az én tudományom csak olyan magántanulás volt, az olyant nem vitték más községbe, mert ott is tudtak annyit.“ „Csak látás után tanulták“ a mesterséget, s ahhoz, hogy valaki az átlagnál több tapasztalatra tegyen szert, elsősorban egy földolag kellett: olyan gazdasági, társadalmi, családi körülmények, amelyek arra kényszerítették, hogy ne csak magának, hanem — bizonyos ellenszolgáltatás fejében — idegennek is vállalkozzék „segíteni“ az építkezésben. Ilyenféle szükség tanította ki ácsnak a feltízi Mihátz Lajos árván maradt hat fiát vagy Lakatos Pál utódait.

A szegődő ácsok tehát általában a falu földnélküli vagy kevés földű

szegény rétegeből kerültek ki, akik munkájuk ellenében, különösen régen, gabonát kértek. Ez azt is jelentette, hogy elsősorban a módosabb gazdaretegek vehették igénybe az ácsmestereket. Így 1945—46-ban is a Mező-átal utca háborúkor leégett 74 telektulajdonosa közül — mint mondják — „sokan tiszta árpából építették fel házukat“.

A kászoni ácsok szaktudását azonban egyre növelte a tőkésvilág különféle építkezéseinél szerzett sok tapasztalat. Az ácsmunkára utalt rétegből nagy számban vettek részt Kászomból 1900 tájt a kovásznai, majd 1912—13-tól a moldovai dormányi (20 km-re levő Dărmănești) fűrésztelep építkezéseinél. A dobrudzsai nevezetes csernavodai híd építésénél is (1890—1895) más csíki és háromszéki mestereken kívül szakmunkásként Kászon öt falujából harminc ács dolgozott. De számosan dolgoztak közben a közeli erdélyi városokban is, különösen Brassóban.

A szocialista Románia különféle építkezéseinél szintén részt vettek a kászoni ácsok. Így pl. a Scînteia Ház építésénél évenként átlag 25—30 ács dolgozott, míg mások ácsként Brassó új gyárnegyedeinek felépítéséből vették ki részüket. Az 1950-es években átlag 50—100 kászoni dolgozik rendszeresen Dormányban és a Moinești vidéki olajkutak építkezéseinél.

Az így szerzett tapasztalat és „világlátottság“ is hozzájárult ahhoz, hogy az ácsmesterség lassanként elvált a háziiparszerű foglalkozásoktól, és a bonyolult építkezés ismeretét már csak kevesebben birtokolják. Különösen a kevesebb szántófölddel, de több erdővel rendelkező Nagykászonban (Impér, Altíz és Feltíz) van sok ácsmester, míg Újfaluban alig s Jakabfálván is csak kevés ács van, úgyhogy akik e két faluban építkezni akarnak, gyakran Feltízről, esetleg Impérről hívnak ácsokat. De előfordult már az is, hogy újfalusi ember Feltízen csináltatta meg csűrét, hogy kevesebbe kerüljön a munkadíj.¹²

Ha az épületek szempontjából nézzük az ácsmunkát, azt találjuk, hogy ma már alig néhány *vezetőács*, *kinevezett mester* (elismert szakember) felügyelete alatt épül a legtöbb ház, csűr, kapu, néha még a sütőház, disznópajta és árnyékalja is (utóbbiak a megmaradt favégekből), bár ezeket, a kerítéssel együtt, többnyire most is a gazda maga építi fel.

Ha viszont az ácsok oldaláról nézzük tevékenységüket, azt látjuk, hogy az ácsmunka rendszerint csak egyike azoknak a mesterségeknek, amelyekhez a mesterek értenek, és amelyeket folytatnak. Így pl. az idős feltízi Balázs Mihály, aki a legutóbbi évekig két-három különféle épület építésének vezetését is elvállalta évente, ugyanakkor kőfaragó is (lépcsőt és malomkövet farag), fakeresztet is készít (eddig vagy 8—10 keresztet készített a temetőbe), lakatosmunkát is végez (cséplőgépet, zárat stb. javít), kerekes is, és mint esztergályozó fonókerekeket, asztal- és szék-lábat készít, de ért még az állatgyógyászathoz is (herélni és borjazzatáshoz hívják). A fiatalabb, 40 év körüli altízi Csűrös István is egyformán ács, asztalos-, kerekes-, kőműves-, lakatosmester, ért az órásmunkához, hegedűkészítéshez, a kovácsmunkát is megtanulta, s így maga készíti el különleges szerszámain is. Nyilvánvaló, hogy a kászoni — s általában a székely — ezermester-típust a sajátos helybeli gazdasági-tár-

sadalmi viszonyok szükségszerűen hozták létre. Elsősorban az a gazdasági elszigeteltség és magára utaltság, amely a polgári-földesúri rendszer érdektelensége folytán a Székelyföldet, ahol nagyobb földesurak vagy polgári centrumok nem voltak, kihagyta az ország vérkeringéséből.¹³ Ez a körülmény tartotta fent máig a kászoni ipart a háziipar, illetve az ezermesterség színvonalán. Az ezermesterség kifejlődéséhez járult még a szegény mester ráutaltsága, hogy saját számára mindent maga tudjon elkészíteni, és hogy a holtidőt kiküszöbölje azáltal, hogy ha egyik szakmában sincs éppen munka, más munkát is vállalhasson.

Mert az ácsmunka időszaki munka. Mezei munkaidőben és téli hidegben senki sem épít. Az építés fő szezonja a tavasz, június vége felé már kezdődik a falu közelében a kaszálás, és leáll az építkezés, ősszel, vetés után aztán ismét van építkezés, míg csak az idő engedi (októberben), mert később már rövidül a nap, kevés a munkaidő, esik, havazik. Téli időben inkább erdőim mentek vállalatokhoz, vagy maguknak tűzrevaló után, vagy éppen a tavasszal kezdődő építkezéshez szükséges fáért. Tavasszal, aki csak ért hozzá, még ha van is földje, mint építető vagy vezető mester, mint segítő szomszéd és rokon, vagy saját épületeit tatarozó gazda, ácsolással foglalkozik. Mikor a kőművesek hozzáfognak a házalap lerakásához, mondogatják a faluban: „Na, a fecskék megeredtek.“ Amikor pedig az ácsok is hozzáfognak, akkor meg mondják: „A harkályok is eléjtek.“

Különösen régebb, amikor az építés még közmunkaszerűen folyt, kellett alkalmazkodni az építési szezonhoz, hogy segítséget kapjanak. Régen ui. csakis *kalákában* építettek. Összehívták a rokonokat, szomszédokat, komákat, sógorokat, és a gazda vagy a „legügyesebb“ meghívott vezetésével egy hét alatt fel is építették a házat. Újabban, különösen a módosabb gazdák azt számították, hogy milyen káruk származik abból, ha az építés ideje alatt a földeken dolgozó cseléd mellett maguk helyett még napszámot is kell fogadniuk, ugyanakkor pedig lehetőleg olyan épületet akartak maguknak, „amilyen még nem volt a faluban“, s amely ilyenformán sokban eltért a szokásostól, és meghaladta a helyi átlag technikai ismeretet (az ács már egyúttal kőműves és vakoló is kellett hogy legyen). Ezért aztán felhagytak a kalákával, nem tartottak igényt a szomszédok segítségére (amelyet így viszonzniuk sem kellett), hanem egy vállalkozó ácsmesterrel tárgyaltak, akivel pénzben és gabonában alkudták ki a teljes munkát. A szegényebb és a közepes réteg azonban kitarított a kalákamunka mellett, bár ezt már fogadott ács (vezetőács) irányítja.¹⁴

Az áccsal való tanácskozás, a „megrendelés“ rendszerint így kezdődik: „Dénes bá, nekem kell egy házat építeni, olyan legyen, mint a szomszédé. Van egy kanapéja az asszonynak, az bé kell hogy férjen.“ Máskor meg teljesen a mester belátására bízzák, hogy úgy építse, ahogy gondolja, a szokásos mérettel, beosztással és formában. Az építető éppen csak valamelyik szomszéd, koma házat vagy valamely tavaly épült vagy valamelyik mester által készített házat jelöli meg mintául, megbeszélve a vezetőáccsal az esetleges eltéréseket. A higgadt ács és a jelenlevő

feleség, testvér, jó barát józanul mérsékeli az esetleg túl igényes megrendelőt: „Ne legyen a ház cifra, de bele kenyeret, jó nagy darabot.“ Mert a házukkal mértéken felül hivalkodni akarókra hamar ráhúzzák a csipős közmondást: „Festett ajtó — nincsen rántó“ (rántás).

Eleinte az egyezséget csak szóbelileg kötötték meg az áccsal: az adott szónak nagy becsülete volt. Az írásbeli szerződést az ácsok csak akkor kezdték követelni a gazdától, midőn azok a megszokottól eltérő, nagyszabású, különlegesebb és drágább munkát kértek, és ezt mind az ácsoknak kellett elvégezniök (kb. 80 éve). A régi „rendes“ házak esetében mindenki tudta előre, hogy az építés mennyi napszámba kerül. Későbbben is, olyankor, ha a vezetőácsnak magának kellett *segítség*ről gondoskodnia, tudta, hogy összesen kb. 60 *napszámot* kell számítania, melyre aztán még rácsapott 10 napszámot: ez volt az ő különdíja. Egy újabbforma átlagház (farkasfoggal, több helyiséggel stb.) 100—120 napszámba kerül, ehhez még hozzátesz a vezető ácsmester 15—20 napot, melynek munkadíját a munka megszervezésére „előlegben felkéri“ a gazdától. Az összeg többi részét azután a munka végeztével, a többi *napszámossal* együtt kapja meg. Ha a gazda *uzsonnát* vagy éppen *ételt* is adott, vagy gabonában is fizetett, akkor arányosan kevesebb volt a pénzbeli fizetés.

Az ácsok munkadíja egyezett a többi mezőgazdasági munkára szegődő szegény ember napszámjával, csupán a vezetőácsé volt 1/7-del több. De vezetőács nem lehetett mindenki, inkább csak fiatal ember, mert neki kellett végeznie a legnehezebb munkát. Mire az ács megöregedett, gyengébb lett, a fiatalnak (legtöbbször fiának) ment dolgozni. Így aztán, ha valamelyik ács tudott is szerezni valamit, azt csupán „fösvénységből“ tehette.

Régen tehát mindenki, a szegényebbje lehetőleg még ma is, kalákában épít, amikor a segítséget nem pénzzel, hanem szükség esetén hasonlóval viszonzózzák. E régi időkből fennmaradt szokás értelmében a rokonok, akik ősi soron szomszédok is, ha kalákába hívják őket, tartoznak megjelenni. Az esetleg húzódozó kalákásokat (pl. rokoni perpatvarok idején) a község is figyelmeztethette segítségadási kötelezettségükre. Így intik pl. 1650-ben egyik háromszéki faluban is a kalákásokat, hogy „Szabó Andrásnak is tartoznak hasonló épületeket építeni az micsodásokat Szabó Jánosnak építették s együtt ennek utána is építtnek s az házat az hajazattjáig mind tapasztszávi földeléssivel együtt segélylyék.“ (Bogáts i.m. 31—32. l.) De indokolatlanul rendszerint most sem utasítják vissza a segítséget kérő rokont, szomszédot.

Az építkezéssel kapcsolatban a *fadöntés* s a fát az erdőről hazahozó 30 *fuvar*, újabban még a *kőfejtés* s a kő hazaszállítása is a kalákások feladata. Az így előkészített anyagból aztán a 8—10 kalákás egykettőre *felhúzza* az épületet (a falat és a szarvazatot), „a vezetőács csak mér, mutatja, faragja, fúrja“.

A kalákások a munkaidő alatt a gazda vendégei. Hagyományos kalákaétel a reggeli pohár *pálinka*, a *frustukra* adott leves, a délre adott húsosétel, uzsonnára adott *pálinka*, *szalonna* meg *túró* és a vacso-

rára főzött *húsleves* vagy *árvaleves*. Az építés befejeztével a gazda külön jó *végvacsorával* tiszteli meg a kalákásokat: *tőtelékes káposztát* és *palacsintát*, esetleg *húslevest* és *tokányt* ad. Az ottlevők aztán egy-egy pohár pálinka mellett fejezik ki jókívánságaikat az új ház tulajdonosának, a házigazda pedig megköszöni mindenkinek a segítséget, a jó munkát, s reggelig vigadnak.

Ha a ház fiataloknak készül, miután a gazda befedi és a boronafalat apró, lapos *bolhaszegekkel* televeri, a legények előkészítik a *sárt* (vagyis az udvaron a sarat kapával és lábbal polyvával összevegyítik). Ezzel aztán a leányok megtapasztják kívül-belül a ház falát. A régi *földes házak* idején, mikor a házfal tapasztása jól megszáradt, a legények és leányok *letapasztották* és *megsikárolták* a *padlást* (padlót) is, s akkor „adott a gazda nekik tisztességből egy táncot“, amelyet ott az új házban *jártak*, hogy a padló jól *meztömődött*. Elnevezésében ennek a munka-táncnak az emlékét őrzi máig a „csúrdöngölő“ tánc. A háziakra maradt az ajtó és ablak elkészítése, amelyet újabban külön áccsal vagy asztalossal csináltatnak, és a *felső padlás* (mennyezet) sikárolása, a fedés, ősszel a *kemencerakás* és rendre a bútor elkészítése télen. Mióta már deszkapadlót tesznek a házba, ez is a gazda munkája.

A szerencsétlenül járt, leégett ember házát mindig kalákában építették fel. Különösen fontos intézménynek bizonyult a kaláka akkor, midőn — mint a régi szalmaházak idején annyiszor — egész falurészek égtek le. A háború alatt leégett teljes utcákat is kalákában építették fel; a tűzkárt szenvedett családoknál önként jelentkeztek segítségül más utcabeli jó ismerősök is. De a törekvő szegényembereknek is akadt segítsége.¹⁵

AZ ÉPÜLETEK

Miután megismerkedtünk az épületeknek a faluban, az utcában és a telken való elhelyezkedésével, az épület anyagával, az építés szerszámaival, valamint az építőkkal s az építés megszervezésével, most magát az épületet vesszük szemügyre. Mindenekelőtt azzal az épülettel kell megismerkednünk, amely az ember legfontosabb s éppen ezért egyúttal a legrégebb és a fejlődés különböző szakaszain átment legfejlettebb szálláshelye. A lakóház tanulmányozása alkalmával megismert eljárások és tanulságok sokban segítik majd a népi építkezés más alkotásainak megértését is.

A lakóház. A kászoni székely ház tanulmányozása aránylag nem nehéz feladat, mivel az itteni lakóházak zöme csupán két, egymástól általában jól megkülönböztethető csoportba tartoznak. Az egyik csoport az „újházaké“, melyeket azonnal felismerhetünk, többnyire piros cseréptejükről, elnyújtott formájukról s arról, hogy legtöbbször kiépültek az

utcavonalba. E házak közül az első világháború előttiakat inkább a falu közepe táján lakó gazdagabb családok birtokában találjuk, míg az újabbak sokszor egész utcatorokot képeznek az egykori árterületből meghódított új utcákban s másutt is a falu szélei felé, többnyire éppen az ide kiszorult szegényebb családok tulajdonában. A másik házforma külső ismertető jegye az avult zsendelyfedél, a sarkok gerezdes kötése, alacsony alap, a rövid, de széles forma. Ezek a házak mindig a telek belsejében épültek, és többnyire a régi mellékutcákban maradtak fenn, bár néhány közülük az egykori „első nemzet“-ekről (előkelő családokról) származott az elszegényedett utódokra. Valamikor ez volt a kászoni székelység általános háztípusa, bár az utóbbi nemzedékek által épített példányai az új anyagok, szerszámok és technikai eljárások alkalmazásával fokozatos módosításokon mentek át az új házformák irányában.

Alap, fal, ajtó, ablak. A régi kászoni boronaháznak nem raktak alapfalat. A házfalat alkotó gombolyagfák közül a legvastagabbakból rakott sort közvetlenül a földre (11a. kép), illetve a földre ásott kis *borozdába* helyezték. Amikor lerakták a két *hosszú-* és két *keresztalpat*, egy léccel megmérték a szemben álló szegletek közti távolságokat (átlókat), s így ellenőrizték azt, hogy a leendő falak derékszöveget alkotnak. Később, midőn a szaporodó lakosság arra kényszerült, hogy gödrösebb, nedvesebb helyeken is építkezzék, a *házsarkak* alá követ helyeztek (a lejtő felőli oldalon, elől, nagyobbakat), esetleg alapfalat is raktak (15—16a—c. kép), s erre tették az *első rend* fát (talp). A nehéz talpfákat a sarkokon *keresztelték*, vagyis *gerezdesen*, állazással illesztették egymásba (11a, g. kép), meghagyva — már csak fűrész hiányában is — a sokszor hosszan kiálló végeket, melyek aztán ülőhelyül szolgáltak.¹⁶

A közvetlenül a földre került talpgerendák korhadásával a ház fokozatosan a „földre nyomult“, úgyhogy egyes régi házak ajtaján már csak meghajolva lehet bejutni. Csűrőknél, hogy a szénásszekér továbbra is beférjen, a korhadt talpat időnként újjal cserélték ki: *felemelték, magasztalták* a csűrűt. A fundamentum nélküli, jól összerótt faépületek nem voltak egészen helyhez kötve: nemcsak szétszedésük s másutt való összerakásuk volt lehetséges, de a kisebb épületeket ökrök segítségével a telek másik felébe, vagy akár a szomszédba is elvontathatták (pl. mikor két testvér megosztotta a telket és az épületeket).

A régebbi házak ereszében, a *kicsiházban*, vagy az *oldalkamarában* rendszerint *vermet* ástak (11b. kép), melyet labbanocsos ajtó fedett. A verem általában 2X3 m alapterületű és 1 m mély üreg volt, melyet hasított pallóval béleltek, később meg sokan kövel rakták ki. Kizárólag a kevés (5—10 zsák) *pityóka* téli tárolására szolgált, s így lehetséges, hogy — akárcsak a kászoni burgonyatermelésnek — a veremnek sem nagyobb a múltja 120—170 évnél, és rendszerint utólag, a ház elkészülte után ásták ki.

A századforduló tájától kezdik mindinkább a házak rendes alapincézését: a távoli határrészből, a Répátoldalból kibányászott kövel 120, újabban 160 cm magas *fundamentumra* építik a házat, úgy, hogy a be-

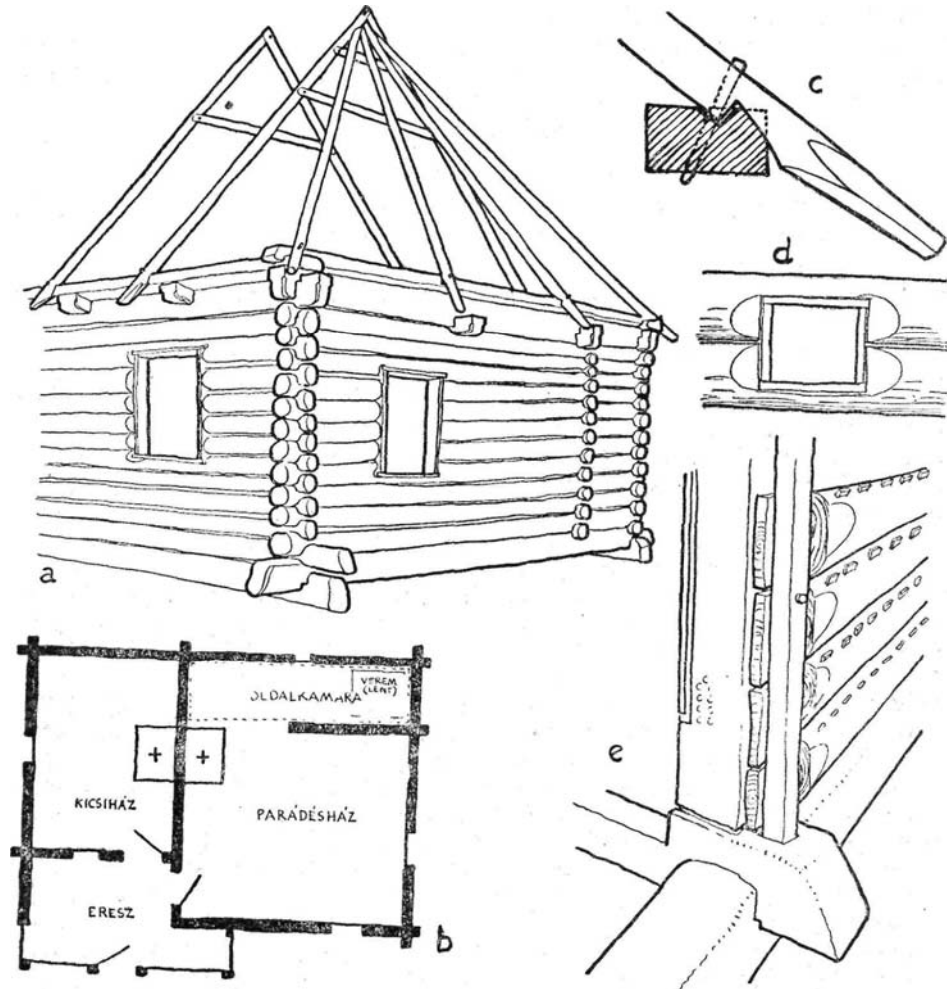
járatí helyiség alatt új helyiség is keletkezzék, a *pincszer*, amely aztán fokozatosan átveheti a nyári konyha szerepét is. A pince újabbán kétrét *padlást* (mennyezetpadolást) kap, közbül homokos földréteggel. Az oldalasabb településű Újfaluban vannak a legrégebbi magasfundamentumú házak, de e „rangosan“ épített házak divatja már mindenfelé terjed.

A hatalmas közös erdők lehetővé tették a vastag gombolyagfákból való építkezést, akárcsak más erdős vidékeken is. Az életmódnak és igényeknek a tőkés gazdálkodás bevezetése előtti hasonlósága a kászoni székelységnél nemcsak a ház falának anyagában, technikájában, hanem méreteiben is tükröződik. Így a régi szabású házakhoz az erdőkről általában 100 db, egyenként 6—7 *öl* (kb. 12 m) hosszú fenyő *szálfát* hoztak. Egy kisebb *ötöles ház* azonban kitelt 80 szálfából, míg nagyobb házhoz kellett 120 db is. Az erdőben mindenesetre vigyáztak arra, hogy a fa három arasszal hosszabb legyen, mint amennyit a ház belső méretére szántak, hogy jusson *gerezdenek* is. Arra is ügyeltek, hogy a fa szép egyenes szálú legyen, és ne legyen *tekeres* vagy *bogos*. A fa csavarodottságát úgy állapíthatták meg, ha a héját levágták s láthatták a *növését*.

A kidöntött, ágaitól megtisztított és héjától meghántott fákat *kinyújtott félvágású szekerekkel* hozták haza, egyre-egyre 4—5 darabot rakva. Miután otthon a legvastagabbakat talpnak lerakták, hozzáfogtak a ház *derekának* felrakásához: vágtak fejszével a talp felső felén egy *gerezdet* (keresztvágás, merőleges irányú körív alakú vájat), s ebbe rakták a következő *rendet* (11g. kép). Hogy a fal egyforma magas legyen, váltakozva rakták a fa vastagabb végét hol egyik, hol másik oldalra, közben a vízszintmérővel is ellenőrizve a gerendák fekvését. Ha a fal valamelyik végén magasabban állott, ott a gerezden mélyebben bevágtak. A ház dereka rendszerint 18 rendből állott, mely átlag *egy öl* s fél (2,84 m) magasságot ért el. E magasság csökkent, ha a gerezdek jobban bevágták, s így a szálfák közt alig hagytak repedést. Amit a rövidebb oldalakon a hosszú szálfák végeiből levágtak, abból került ki az eresz és a kicsiház közti rövid *közfal* és a *nagyházból* a *nyitott oldalkamarát* félig elkülönítő falrész. Természetesen még a boronák rakása közben beiktatták ezeket is, s ugyanakkor gondoltak az ajtókra és ablakokra: a boronákat itt nem is rakták végig, s a nyílás alatt és felett húzódó boronákba megfelelő helyen építés közben fejszével *bevágták* a *mejjékeket* és *sasokat* (félfa) az ajtó és ablak beállítására (11d. f. h. i. kép). A küszöb a legelső vastag talpborona volt, s így néha oly magas, hogy a kisebb gyerekek csak ráülve tudtak átfordulni rajta. Az *ajtószemöldököt* a felső borona képezte. Amikor a ház derekát felrakták, a lecseppentett nyál nyoma mentén a gerendavégeket fejszével *lebütítették* (lecsonkolták), úgyhogy a gerezdek végig kb. *egy suktra* (az *öl* 1/6-od része, kb. 31 cm) álltak ki.

A régimódi boronafal — a tapasztalat szerint — éppen gerezdes rakása miatt az újabb farkasfogas technikával szemben igen erős és tartós volt. Mivel pedig a gömbfákat nem négyszögesítették (nem faragták), bár ez a fal simaságának rovására ment, aránylag kevés fa is kellett. Ezért a melléképületeket még most is többnyire gerezdesen építik, csak

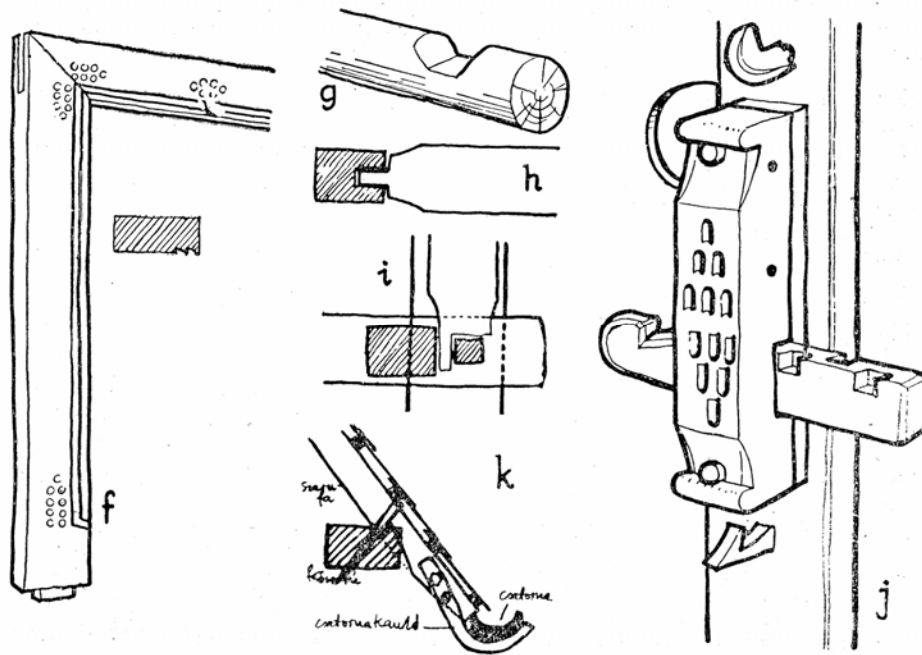
már kissé megfaragott fákból. Hogy a fal jobban szigeteljen, a gerendák közti repedéseket betömik, vagyis a falat *tapasztják*. Az udvarba hordott *sarat megöntözve*, kapával *megvagdalják*, majd *polyvát vegyítenek hozzá*, és lábbal jól *megetapodják*. Közben elkészítik *cserefából* (tölgy) a lapos *bolhaszegeket*, s azokat egymástól egy-egy arasz távolságra egy-

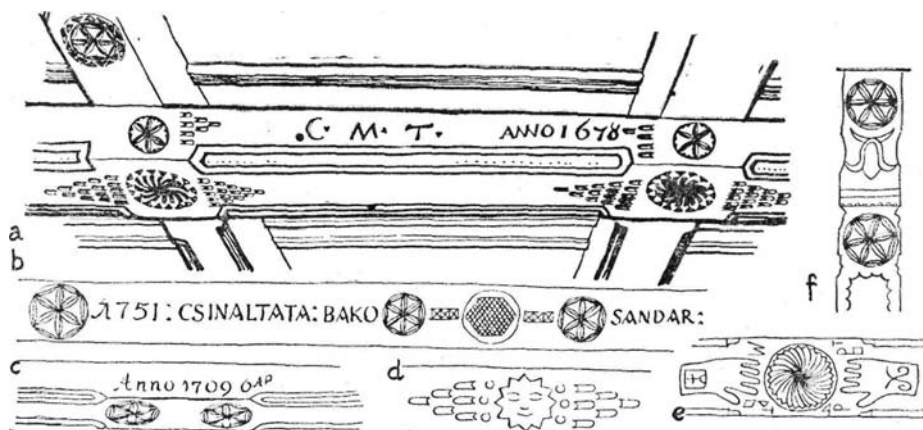
11. kép András Pál 1678-ban épült háza (ún. Hamar ház), Impér. a) Fal- és tetőváz a ház bütüje felől (részlet); b) alaprajz; c) *szarufa* rögzítése a *szélkoszorún*; d) oldalkamara ablaknyílása; e) a parádesház külső falának ajtó felőli végződése; f) ajtófélfel és szemöldök, profilozásuk; g) fali *borona*, *gombolyagfa* és bevágása a *gerezdnél*; h) az oldalkamarát elválasztó boronafal belső végződése (külső végződését lásd az a ábra jobb felén); i) parádesház ajtó felőli végződése (vö. az e. áb-

sorba minden boronába beverik (11e. kép). Erre csapkodják aztán a lányok, asszonyok a sarat kívül-belül, majd a tapasztás megszáradtával (egy hónap múlva) *vízzel megsikárolják*. A tapasztás repedéseinek tömítésére s a ház tisztántartására, fertőtlenítésére és világosabbá tételére („szépítésére“) szolgált a *fejérités*. A szükséges meszet a csiki falucsúfóló versekben is említett szentdomokosi *meszesek* (mészégetők) hordozzák kóberes szekereikkel falról falura, vagy épp a kászoni vásárokon árusítják *vékaszámra*. A kászoniak a meszet vízzel *beoltják*, és a falat *meszelőkefével* meszelik be. A meszelést aztán félévenként (Szentgyörgy és Szentmihály napja előtt) megismétlik.

A tapasztás után került sor az ajtó és ablak felszerelésére. Még a fal rakása közben beállított *ajtó- és ablakmejjék*, vagy később már a talp és szemöldök közé *csítolással* beállított sas feladata volt a falgerenda lehegyezéssel vagy fűrészsel elkészített *peterkeinek* rögzítése (11h—i. 13e—f. kép). Maga az ajtó, a deszkafürészek használata előtt, gyakran a függőlegesen álló *sorkaival* együtt, egyetlen durván bárdolt palló volt. A nagyobb deszkaajtók deszkáit már Z alakban faszegekkel rögzített hevederek fogták össze, s ekkor már heveder volt maga a *sarok* is, mely a félfába vert fa *pipa* körül forgott, mint ez még most is gyakori udvarbeli épületeknél (27b., 38c, 41b. kép). Vas ajtósarok egészen a XIX. szá-

rával); j) ereszaajtó fa *kócsolója*, fölötté *fordító kankó*, alól a *gilincs* ütközője; k) fenyőtörzsből vájt *csatorna* fölhelyezése a *szarufa* végére szegzett *fakankóra* (hasonló kankóra fektetik az eresz alatti rudat is).

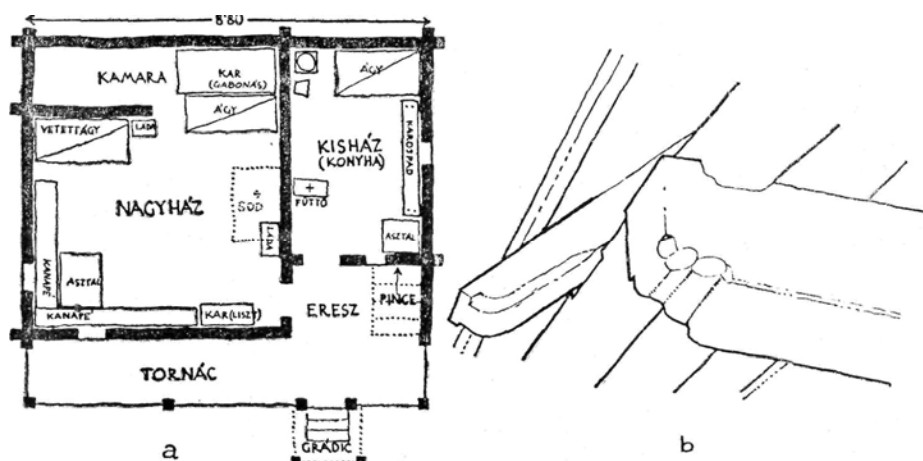

12. kép. András Pál házának mestergerendája „C.M.T. — ANNO 1678“ vésett felírással és díszítéssel, valamint hasonló díszítésű mestergerenda-részletek: b) Szász Netti házából, 1751-ből, Hozsdát (Vajdahunyad vidéke); c) 1709-ből, Kadicsfalva (Udvarhelyszék); d) 1812-ből, Csikmenaság; e) román ház mestergerendája Dimbovița megyéből (I. Voinescu: *Monumentele de artă țărănească din România*. Buc. é. n.); f) mestergerendát tartó oszlop 1797-ből, Hódmezővásárhely (Magyarország Néprajza II. 313.).

zadig még Háromszéken is csak a nagyobb udvarházaknál volt. Még tovább maradt fenn, még a régi „fakószekér—kenderhám“ korából a fakilincs és az egész házat záró eresztajton „odaeszkabált“ és rendszerint „figurásan kicsinált“ fa *kócsoló* (zár) (11j., 41c, 38b., 39. kép). Azonban ma már ezt is csak a melléképületeken, főként a csűrökön alkalmazzák.

Kászoni öregemberek hallottak arról, hogy valamikor csupán „kéttenyérnyi“ ablaka volt a háznak, s ezt is *csigolyával* (kosárfűz) fonták be, mint ez a Szeret menti csángó konyhákban látható. Ezt az ablakzárási módot őrzik Csikban és Kászonban a fenyőfalécekből cifrán készített *ablakrácsok*, melyeket nyárára a nyitott ablakba szerelnek föl a macska és a tyúk ellen. A régi ablakot téli hidegben vízszintes *tolókával* zárták el. Így a ház csupán a tűzhely kürtőjén át szellőzött. Az 1848 után terjedő írásbeliséggel (a 60-as években pl. az impéri iskola több tanerőt is kap) fokozottan lép fel a jobban megvilágított lakás igénye. A nagyobb üvegablak alkalmazását lehetővé is teszi a század elejétől kezdve már Kászon

13. kép. Bene Antal 1874-ben épült háza, Impér. a) padlás *bütüje*; b) a szarufapár rögzítése, alól a *szélkoszorúkon* és fent faszeggel s a *macskafával* összefogva; c) szarufapár összefogása a csúcsban; d) a ház felső fele az eresztől külső sarkánál (jobbról a sasba helyezett rakófák, balról a *tornácszemöldököt* tartó *tornácsoszlop* és lécezés, fennebb az egymásba kulcsolt *szélkoszorúk*, a sarok *szarufával* és zsindeles fedéllel); e—f) az eresztől külső falának rakása (a talpba állított *sas* vájzatába illesztik a *falifa* elvékonyított *peterkáját*); g) alaprajz és berendezés; h) az *ereszt* mennyezete a *mestergerendával* és *padlásgerendával*; i) az *eresztől* nyíló *felsőpadlás-feljáró* a *lajtorjával* („alsópadlás“-nak a padlót mondják).

14. kép. Birtalan Imre 1852-ben épült háza, Impér (Fenyőfalja). a) Alaprajz és berendezés; b) eszterha (a padlásgerenda kieresztésén nyugszik a szélkoszorú s ebbe fogva a szarufa alsó vége).

határában s a közeli Bükszádon, valamint Málnáson felállított üvegcsűrök nagy termelése s így az ablaküveg olcsulása. Mégis az ablakok eleinte igen kicsi szemekre osztva készültek, hogy ha betörnek, könnyebben lehessen pótolni. Az üveglablak védelmét szolgálták a kívül felszerelt ablaktáblák is (3. fénykép).

15. kép. Régi kászoni ház kihajtott deszkás eresze, Feltíz.

A pontosabban záró és nagyobb ajtók és ablakok, üvegszemes ablakrámák készítése egyre nagyobb szakismeretet igényelt, és fokozatosan az asztalossághoz értő mesterek kezébe került át.

Fedél. A boronafal felrakása után került sor a *fedélszék* (fedélváz) felépítésére (11a—c., 13a—d, 14b. 16b—c., f—i. kép). Régi házaknál mindenképpel felrakták a ház hosszában közepén a négyyszögletesre faragott vastag cserefa *mestergerendát* (11a., 12h., 16j., 20c. kép), majd erre merőlegesen az ugyancsak faragott rövidebb 6—7 *keresztgerendát*. Ezek közül egyik a közfalra, kettő pedig a ház két *büti*jére (végére) került, a többi viszont látható *mennyezetgerendaként* szerepelt, egymástól 1,20 m távolságra. A keresztgerendák végeit a rendes boronakénál mindkét oldalon egy-egy jó arasszal (20—25 cm) kijjebb eresztették, s e végekre fektették az első és hátsó *hosszú szélkoszorút*, rájuk keresztbe pedig a *keresztzélkoszorúkat*. Maga a fedél közvetlenül e szélkoszorúkon nyugszik. A keresztgerendáknak azonban egy másik fontos szerepük is van: tartják a deszkapadolást, amely — a tökéletesebb füstfogós tűzhely bevezetése óta — elkülöníti a tulajdonképpeni (alsó) lakóteret a hideg és füstös padlástértől, a *hijutól*. Mivel a meleg jobb szigetelésére a mennyezetpadolás (*felső padlás*) tapasztást is kap és fontos raktározó hely is, különösen a régi széles házaknál igen nagy jelentősége volt a mestergerendának, amely a hosszú és megterhelt padlászgerendákat alátámasztotta. A mestergerenda aztán olyan mértékben vékonyodott el, majd került ki a kászoni házból, amilyen mértékben a helyiségek fokozatosan osztódtak, kisebbedtek, és a gerendák közti távolság is kisebb lett.

Hogy a szarvazat könnyű és ugyanakkor erős legyen, a vékony *szarufákat* előzőleg szívosá tették. Ezért az erdőben szarufának kiválasztott fákról, „mikor ért a fa, és szép mezgés volt“ (nedvkeringés idején), a héját lehántották, s úgy hagyták, míg ott jól megpirult, s ezzel kívül csontkeménnyé lett, és konzerválódott is. (Lehetőleg a falboronát is így készítették elő.) A hazahozott fákból aztán még a földön összeállították a szarvazatot: a szarufa hosszát a keresztgerendához mérték, úgyhogy — 50 cm-es lecsüngő végét nem számítva — a keresztgerenda hosszának háromnegyed részét tette ki. A szarufapár vékonyabb végét fent a csúcsban *összevágva* (ollós lapolás) faszeggel rögzítették, majd ettől egy ölnyire, megfelelő szögben *macskafával* (kakasülő) fogták össze (11a., 13a—c, 16c, h, i. kép). Az előkészített szarufapárokat kötélén húzták fel a tetőre, s ott alsó szárait a szélkoszorúra támasztva állították fel. A szarufa rögzítésére a szélkoszorú megfelelő helyén fejszével zomoklást (kis gödröt) vágtak, míg a szarufában, a végétől kb. 50 cm-re kis szakát (hegyet, állat) képeztek. Az így horgolódó szarufát aztán még faszeggel is odafogták a szélkoszorúhoz (11c. k., 14b., 16f. g. kép).

A szarufák fölszerelése tehát régen független volt a keresztgerendáktól és végük lecsüngött, míg a mai laposabb és súlyosabb tetőszerkezetnél a szarufákat sűrűbben és végeiket közvetlenül a kereszt- vagy folyógerendák végébe csapolják be (19a—b. kép). A kétféle — függesz-

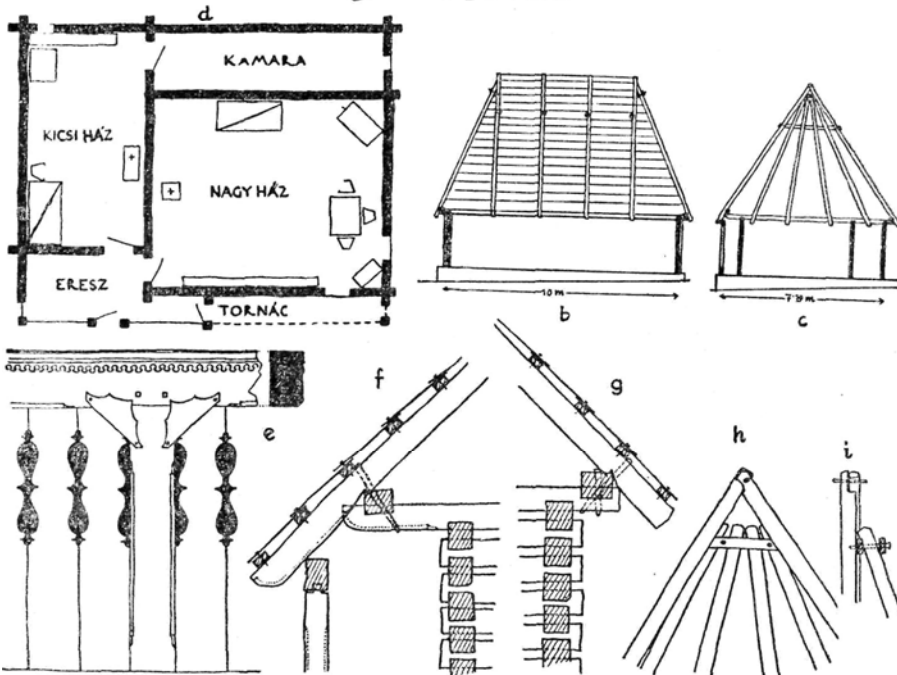
tett, illetve támasztott — tetőszerkezet közt átmenetet képeznek azok az 50—70 évvel ezelőtti megoldások, amelyeknél a szarufavégek már nem csüngenek le, hanem a szélkoszorúba csapolódnak.

A kászeni tetőforma a *kerefedél* (sátortető). A két rövidebb oldal szarvazatát 3—4 *bütüszarufa* képezi, melyeket a sarkoktól egy ölnyire fölállított szarufapár csúcsához dőtenek (11a., 13a., 16h—i. kép). E dőlés ellenére azonban a fedél két vége meredekebb, ami — perspektivikus szemlélés esetén — a kászeni ház egész fedelét meredekké teszi. A szarvazat szalma- vagy zsendelyfödém alá lécezése alkalmával a két csúcsra fából való *nyársat* vagy *keresztet* tettek fel.¹⁷ A nyárs a szalmatető tartására szolgált, csupán a zsendelytető idején vesztette el gyakorlati értelmét, ekkor vált jelképes dísszé, keresztté (15, 16a. kép); újabban vasból való (25i. kép).

A sátortető forma az újabban szokásos cserépfedél esetében is megmaradt. A kászeniak nem szeretik a Háromszéken már elterjedt *géberes* vagy *németes fedelet*, mivel ez a sarkoknál könnyebben beereszti az esőt, és a szarvazata is feleslegesen bonyolultabb. Az *egyenes, bütüs* (nyereg- vagy tűzfalas) *tető* sem hódít Kászonban. Viszont a sátoros fedélnek két változatát ismerték: az egyik a ma is általános *sima* vagy *szimplafedél*, a másik meg a Csíkban is elterjedt *koszorús* vagy *duplafedél* (15. kép). Ez utóbbi abban áll, hogy a fedélsík középtáján levő zsendelysor alsó vége néhány ujjnyira fölemelkedik — mint mondják — azért, hogy a tetőre hullott hőtömeg, ott megszakadva hamarabb lecsúszszen, és ne terhelje a szarvazatot. Lehetséges azonban, hogy ez az indoklás csak a gyakorlatias nép utólagos belemagyarázása, és hogy e koszorú valójában csak a hatalmas fedélsík egyhangúságának megtörésére keletkezett. Az ötletet ehhez a múlt század elején divatozó polgári- és udvarház-építkezés barokkos megtört (ún. manzárd) tetőformái szolgáltathatták.

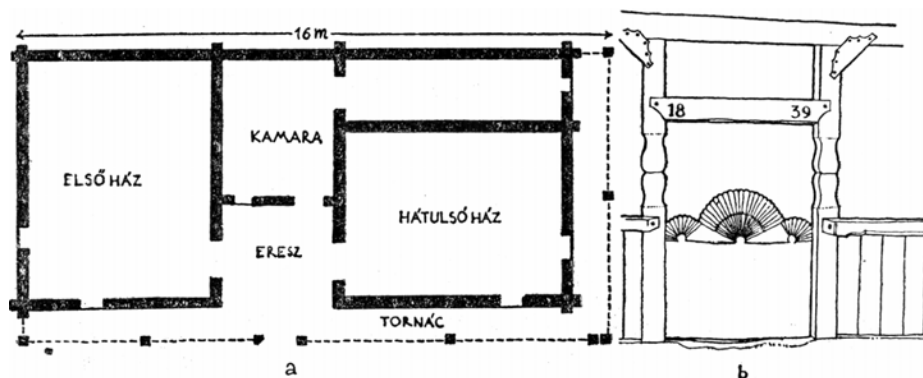
A kászeni épület fedőanyaga egykor — akárcsak Erdély számos vidékén a legújabb időkig — a szalma volt. Mivel itt — az éghajlati viszonyok miatt — a zsúpnak legalkalmasabb rozstot termelték, s a gabonát kézzel csépelve a szalma nem tört össze, zsúpos tetőt készítettek. Nem beszélve a betelepített jobbágyokról, akiknek nem volt erdőrészük s így zsendelynek való fájuk sem, egészen 1860 tájáig a székely gazdák közt is akadtak (pl. Impéren), akik szalmás házban laktak, s a *zsendelyfedél* ekkor még csak Jakabfalván volt általános. Végre a mind sűrűbben beépült falvakban egyre gyakoribb és egész falurészeket elpusztító tűz-

16. kép. Nagy Lajos 1830-ban épült háza, Csíkmenaság. a) A ház és kapu perspektivikus rajza; b—c) szerkezeti rajzok (előlről és oldalról); d) alaprajz; e) az eresz deszkázásának felső részlete a profilozott és faragott díszű *szemöldökgerendával*; f) a tornác felőli eresz szerkezeti rajza (jobbról a gerezdbe rakott faragott gerendák, fölöttük a balra kinyúló *folyógerenda*, rajta a *szélkoszorú*, melyre a szarufát támasztják, a *szarufa* lecsüngő vége alatt a *tornácszemöldök-gerenda*, amit a tornácszlop tart fent); g) a *házbütü* (házbég) eresze; h—i) a szélső álló szarufák és a hozzájuk támasztott *bütüszarufák*; j) a nagyházbeli egyik *folyógerenda* részlete: „Az 1830 CSINÁLTAM EZ HÁZAT A JÉZUS KRISTUSBAN“ metszett felirattal és cethal dísszel.

18AZ30 CSINÁLTAM.EZ MÁZAT.A. JÉZUS.KISTUSBAI.

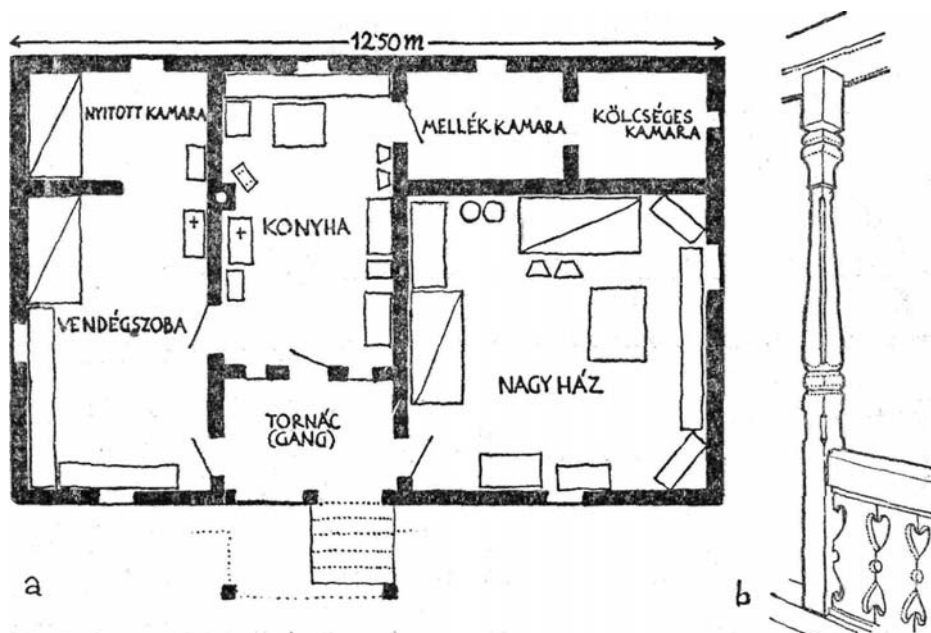

17. kép. Adorján Ignácné 1835-ben épült háza, Csíkmenaság. A tornácot négy év múlva toldották a házhoz. a) Alaprajz, b) tornácajtó (az eresz előtt).

vészek, továbbá a kézfűrészt és a gyári vasszeg elterjedése, végül pedig a gyúlékony szalmatetők hatásági betiltása (azzal, hogy akinek nem volt erdőjoga, annak is adtak fát zsindelezésre) következtében már egy évszázada eltűnt teljesen a szalmafedél egész Csíkban, Gyergyóban és Kászonban.¹⁸

Amíg a vasszeg drága volt, Kászonban is épült néhány, csíki módra drányiccal (faszeg akasztóval ellátott nagy felületű zsindelezés) vagy deszkával fedett csűr. Azonban a drányicot könnyen lefújta a szél, a deszkafedés pedig, bár szeptet takarítottak meg vele, nem bizonyult kifízetődőnek, mert a fűrésszel felhorzsolts deszka „a vizet hamar megfogta, és elrothadt”. Így lett több nemzedéken át egyedüli fedőanyaggá a zsindelezés.

A zsindelezés általánosodásával egyre több szegényebb ember specializálta magát a zsindelezésre. Különösen Jakabfalván volt sok zsindelemester. A zsindelezés kiszorulásával azonban számuk megcsappant, úgyhogy az utóbbi években pl. Altízen csupán három (Bene Imre, Mátyás József és Lencse György), Impéren pedig csak egy mester (Ambur István) készít még — téli időszakban, mikor más munkaalkalom nincs — zsindelezést megrendelésre, illetve helyben vagy a kézfűrészhelyi tavaszi vásáron való eladásra. Jelenleg azonban, akárcsak régen a zsúpot, a szükséges zsindelezést is rendszerint maga az építő gazda készíti el. Zsindelezésnek legjobb a Kászonpataka, Tisztás és Bastartomány névű erdőben növő vörös lószenyő (lucfenyő). A kivágott és ágaitól megtisztított tőkét szaggatófűrésszel 65—75, ritkábban — megrendelésre — 50 cm hosszúságú csutakokra darabolják, majd a csutakokat a zsindelezéshasítófűrésszel (9e. kép) sugárban felhasítják. A felhasított darabokat aztán egyenként beteszik a kézfűrészhelybe, ahol a kézfűrésszel egyik sorkát (szélét) megélesítik, úgyhogy a zsindelezés csak mintegy 10—15 cm széles marad, a tompa felét, a fokát meg a hornyolópadba tizesével be-

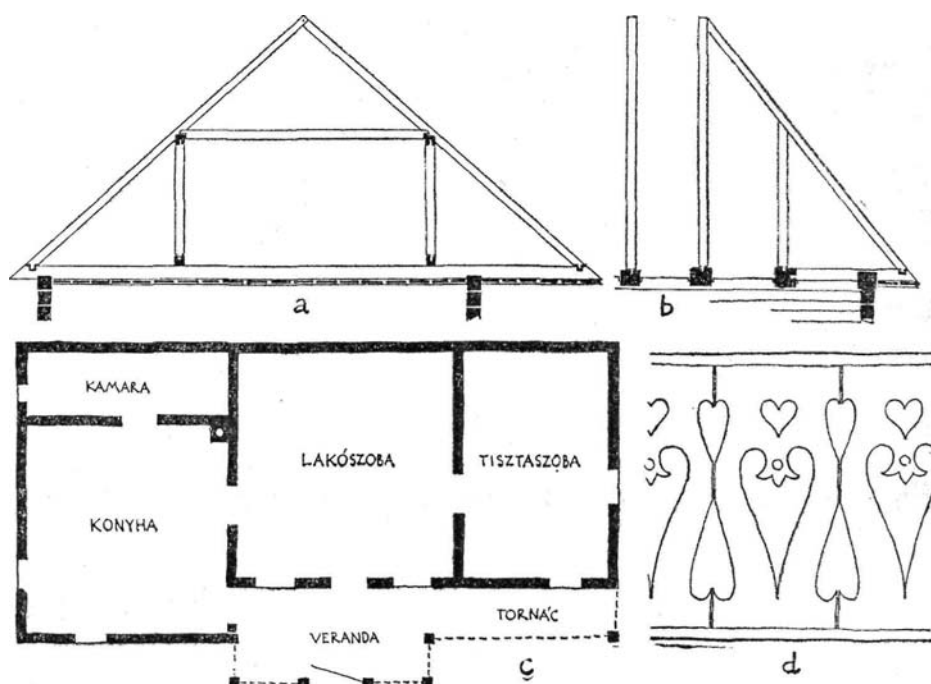

18. kép. Vizi Józsefné háza 1890-ből, Altíz. a) Alaprajz, b) tornácoszlop (az ereszelő előtt).

szorítva a hornyolóvassal (9d. kép) *béhornyolják*. A hazahordott anyagból naponta 1000 darabot tudnak így elkészíteni.

A hornyolt zsindelet kezdetben kovács-szeggel szegezték a *fedélléc*-hez. A felhordott zsindelet a zsindelező gazda a lécre akasztott *kalodára* rakja, onnan egyenként veszi ki, s egyiket a másikba illesztve szegzi a lécre. A legfelső sorba kerülő zsindelet kiálló végét előzőleg a kézvonópadban szépen kihégyezték, hogy azok a tetőgerincen *csipkét* képeztek (25g. h. kép). Az így felrakott zsindelet — mivel azt a padlásra felszálló füst is pácolta — „kiszolgált egy rendbéli embert“, kb. 30 esztendő. A nagy méretű kászoni zsindeletből a közepes méretű házat 11—12 sorból, a csűrűt 13—15 sorból, a sütőházat pedig 9 sorból, a kaput, kútágast, temetői keresztet pedig 1—1 sorból fedték le.

A századforduló óta, mióta Kászonban is vannak cserépgyárak, egyre terjed a *cseréptető*. Az új fedőanyag súlya módosítást követelt a tetőszerkezeten is: sűrűbben (egymástól 1 m-re) rakják a szarufákat, a szarufák közepéig hozzák le a kakasülőt, a szarufákat középen még függőleges oszlopokkal is alátámasztják, a tető szétfeszítő nyomását pedig úgy fogják ki, hogy a szarufák végét a keresztgerendába csapolják (19a. b. kép).

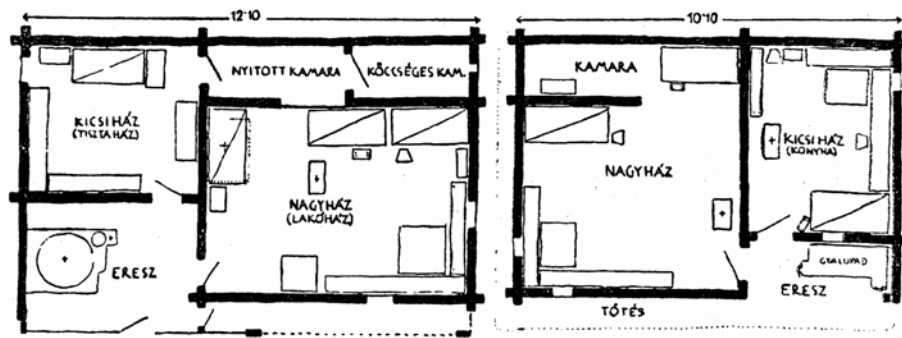
19. kép. Máté Imre kászoni munkás új háza, Feltíz (Kővár). a—b) Tetőszerkezet oldalról és szemből (újabb „támasztott” szarufákkal); c) alaprajz; d) tornácdezkázás.

Az impéri iskola és a Balácsi kúria mintájára néhány géberestető is keletkezett. Mivel azonban ehhez sok apró *szarufa* kell, csak a csűrök-nél terjed, a nyeregtetővel együtt, mert ezek a formák nagyobb padlástertet biztosítanak.

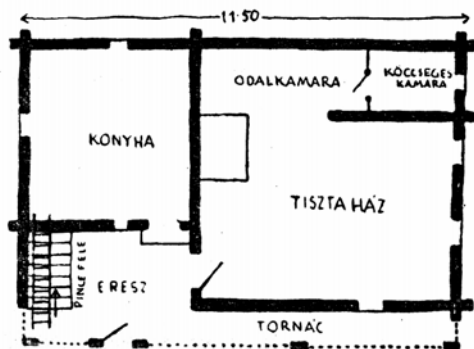
A lakóház tagolódása. A lakóház tagolódását vizsgálva ugyancsak ráismerünk magára a kászoni székely lakosságra, amely sajátos életformájának és igényeinek megfelelően építi és lakja is házát. Az építő és lakó kapcsolata, a lakásigény változása, valamint az építéstechnika által nyújtott lehetőségek fejlődése — azok a tényezők, amelyek a kászoni székely lakóház tagolódásának sajátosságait és alakulását meghatározzák.

Erdélyben és az összes szomszédos vidékeken, a nemzetiségtől függetlenül, az alaprajzi beosztás szempontjából csupán egyetlen háztípus, a „pitvaros ház” különböző változatait találjuk. A pitvaros ház lényege, hogy a tulajdonképpeni „ház”-hoz (lakóhelyiség) tartozó előszoba-féle pitvar konyhának is használt, tűzhelyes és szikrafogós, bár jobbra mennyezet nélküli helyiség. A pitvaros házak nagy kiterjedésű

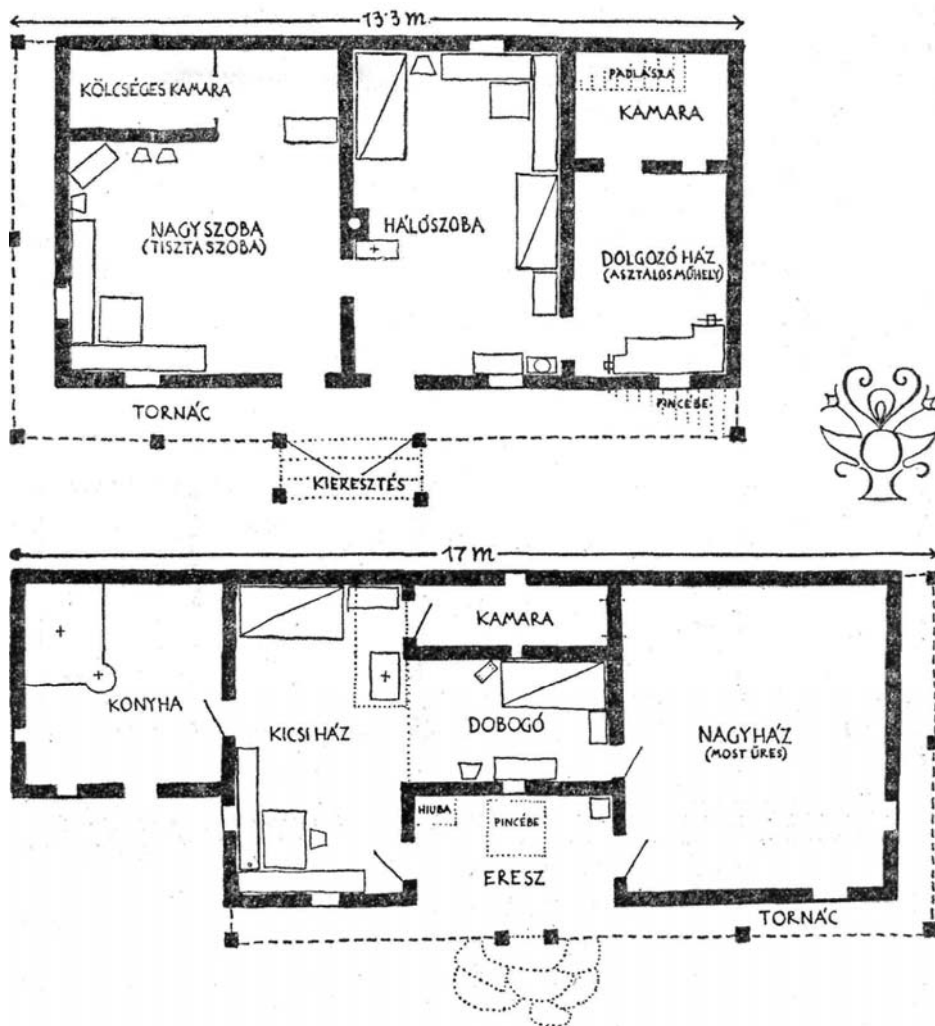
területének egybefüggése két vidéken mégis megszakad. Az egyik vidék a Vajdahunyad környéki román és magyar falvaké, hol a lakóházaknál a pitvar helyén elől egy kis nyitott saroktornácot s mögötte egy innen nyíló kamarát találunk. E háztípust tanulmányozója, Vuia Romulus román néprajztudós találóan „kamarás ház“-nak (casă cu cămară) nevezi. A másik, sokkal kiterjedtebb nem pitvaros vidék — Marosszék kivételével — az egész Székelyföld területe és a moldvai csángó falvak egy része. Itt a tulajdonképpeni ház bejárata előtti egykori saroktornác már félig zárt, előszoba-féle „eresz“-szé alakult, az egykori kamara pedig konyhává. Feltételezhető, hogy a Vajdahunyad vidéki és a székely házvidékek egykor összefüggő területet alkottak, mely csak a százszoknak a közbeeső vidékekre való telepítésével és a pitvaros házú városi és úri építészetnek Erdély középső részein való hódításával húzódott vissza e két vidékre. Ilyenformán a székely „ereszes ház“ tanulmányozása igen tanulságos lehet e régi, sajátosan erdélyi háztípus

EZEN HÁZAT ÉPÍTETE KÜS MIKLÓS ÉS PÁRJA BALÁS KALÁRA AZ 1843 DIK ÉVBEN MÁJUS HOLNAPJÁBAN

20. kép. Régi ereszes házak. a) Balázs S. Pál 1843-ban épült deszkázott ereszes és deszkázatlan tornácos háza és mestergerendája „EZEN HÁZAT ÉPÍTETE KÜS MIKLÓS ÉS PÁRJA BALÁS KALÁRA AZ 1843 DIK ÉVBEN MÁJUS HOLNAPJÁBAN“ felirattal; b) Csűrös Andrásné 1850-ben épült nyitott ereszes háza.

21. kép. Becze Ádám 1900-ban épült háza és a mennyezetgerendába metszett szöveg záró dísz, Feltíz (Kővár), valamint András S. Pál kétszobás és ereszes háza 1863-ból, Feltíz.

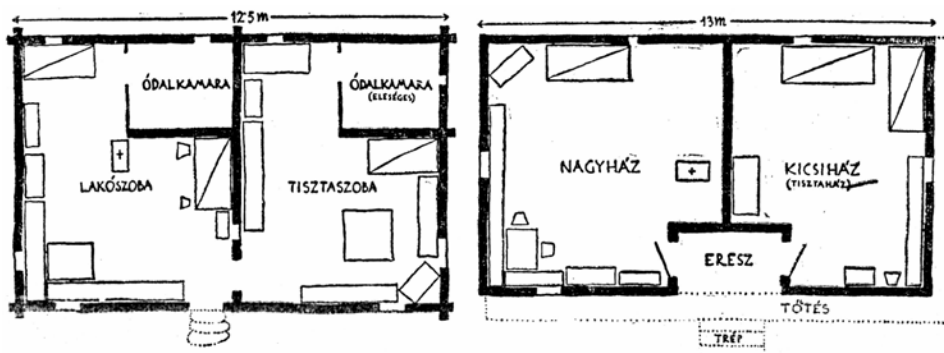
közelebbi megismerése szempontjából is. Különösen alkalmas erre éppen Kászon, ahol az ereszes ház egységes képet és szerves fejlődést mutat.

A kászoni székely ház ősi egysejtű formája már rég eltűnt, csupán következtethetünk rá a feltízi faluvégi cigányság házacskáiból és főként az udvarokon levő sütőházakból, amelyek nyári időszakban néha

lakásul is szolgálnak. E kis egysejtű épületeken elől egyik sarokban ajtó, az ellenkező belső sarokban pedig kemence, tűzhelyes-katlanos sarkával a ház közepe felé, hogy a felszálló szikra minél távolabb érje a padlástalan épület fedelét (40., 41a. kép). A keresztgerendáknak az ajtós oldalon való megnyújtásával az *eszterha* is előbbre jön, mi a bejáratot — mely ideiglenes lerakódó hely és a köszörű helye — eső ellen védi. E kieresztés alatt azonban keskeny *töltés*nél magasabb rendű „helyiség” nem fejlődött, mivel a keresztgerendák kieresztése a fedél súlya miatt legfeljebb 50—70 cm lehetett. Az alátámasztásos — oszlopos — *tornác* csak viszonylag új tökéletesítése a töltésnek, a legrégebbi házaknál (pl. 11b. kép) nem is volt, s a zsindeles házak nagy részénél is láthatóan utólagos hozzátoldás (pl. 16. kép).

Viszont a sütőháznál találkozunk az oldalt való terjeszkedéssel is. Az első és hátszó szélkoszorúkat s ezzel az egész fedélszékét egyik irányban 1 vagy 2 ölnyire megnyújtják; a fedelet, mivel fal itt még egyelőre nincsen, sasok tartják fenn. Az így nyert új helyiség még csak az eső és napsütés ellen védő *árnyék*, *árnyékalja*, *szín* (a szláv eredetű „szín” ugyancsak „árnyék” jelentésű), és a tűzifa, eszközfa, szerszámok, szekér tartására és faragó vagy favágó helyül szolgál. Eredetileg első sorban állatok tartására, lovak bekötésére használhatták, mint a moldovai csángók régi háza mellett épült *állások*. (Itt a fedelet alátámasztó oszlopot is még *lökötőnek* nevezik.)

A kászoni egysejtű lakóház is csak oldalt terjeszkedhetett, s az így képződő *árnyékalja* (állás) akkor szabadul fel más célokra, amikor a ház gazdája kezes állatainak már külön épít pajtát, és a ház ajtaját is erre az oldalra teszi át. Így születik meg az egy bejárású ereszes székelyház, az *árnyékaljas* (színes) házból. A moldovai csángók ezt az új, többnyire még padlástalan és tűzhely nélküli helyiséget hol eresznek, hol meg színek („árnyék”) nevezik. A kászoni ereszes házak erese is mindig az udvar belseje felé van, ahogy ezt egykor az állatok tar-

22. kép. Simon István 1859-ben épült háza, Altíz, valamint (jobbról) egy 1919-ben épült csángó telepes háza. Feltíz falu Lesőd nevű erdős-legelős határrészében.

tása megkívánta, nem az utca felé, amint ez mai „belépő“ jellegéből következne.

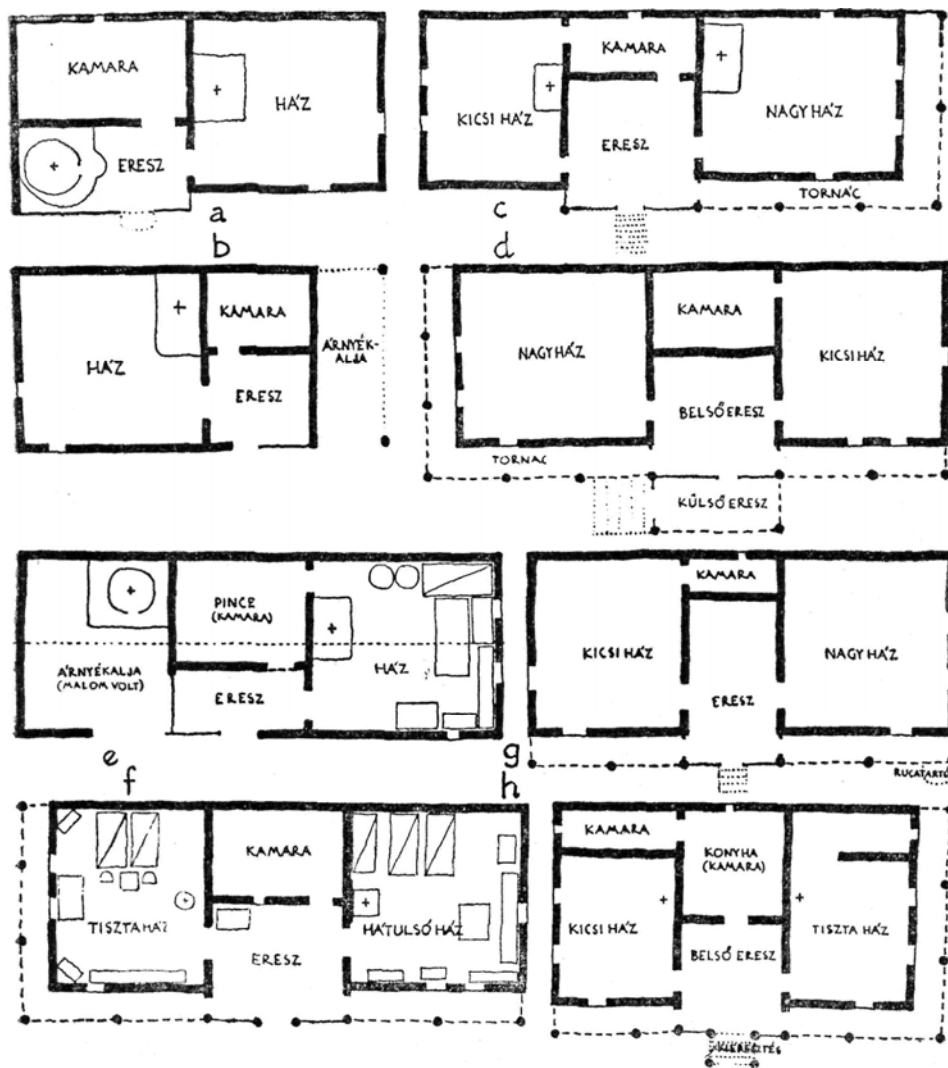
Az árnyékaljával (színnel, állással) ellátott ház tehát még a szilaj állattenyésztés folytatása idején kialakult, míg ennek tökéletesebb, ereszes házzá való alakítása a nagyobb fokú jászlas állattartásra és földművelésre való áttéréssel következhetett be. A fejedelemség idején (XVI—XVII. sz.) már a kettéosztott színnel — *ereszes* és *füstház* formával — találkozunk a környéken (Bogáts i.m. 33. 46.), s az 1678-ból fennmaradt impéri háznak eresze és füstháza (kicsiház) mellett már *oldal-kamarája* is van (11b. kép). Az árnyékaljas kalibától az oldalkamarás-füstház-ereszes házig legalább hét-nyolc fejlődési szakaszra s ugyanannyi emberöltőre, kerekén két évszázadra lehetett szükség.

Az árnyékalja az ide áttett bejáratot védte, s a lakóteret növelő rakodó terület és nyári munkahely is volt. Hátsó és oldalsó felének elfalazásával keletkező, elől *nyitott eresze*vel is (20b., 24a—b. kép. 2. fénykép) a ház tulajdonképpen már kétsejtűvé válik, noha magán viseli még „fiatalága“ néhány jelét: elől teljesen nyitott, a talpfa később sem megy át az eresz ajtaja alatt, és padlása sincsen. (Erre mutat a legtöbb régi ház ereszenek és a mögötte levő kis helyiségnek a nagyházétól különböző utólagos lepadolása.) A régi nagy ereszből meghagyott későbbi eresznek sincs sem tapasztott fala, sem ablaka, hanem a lécek közén, a deszkázat cifra kivágásain s a boronafal repedésein át kapja e szelős helyiség az árnyékos világítást (11b., 13g., 14a., 15., 16a. d., 17., 18., 20., 21b., 23., 24a. b. kép).

A belső helyiség füsttelenítésének egyik eszköze a kandallószerű füstfogó építése, a kemence szája elé. A további tökéletesítést szolgálja a sütökemence áthelyezése az ősi lakóhelyiségből a hosszú eresz belső felébe (régiesen *fisház*, *füstház*), amelyet aztán ajtós fallal választanak el az elülső résztől (eresz). A füstházban majd szintén építenek a kemence elé egy füstfogót (kandalló), s az így füsttelenített rész nemsokára szintén kaphatott mennyezetet a meleg megtartására, és ezzel itt lakható *kicsiház* keletkezett. A kászoni eresz elől való bedeszkázása — a szájhagyomány szerint — a helybeli deszkametsző *vízifűrészek* felállításától (a XIX. század elejétől) vált mind gyakoribbá. Az eresz bedeszkázását a fejlődő lakásigény tette szükségessé azért, hogy ide mind több féltettebb holmi került. Nem kétséges, hogy egy ilyen záros előtérre a módosabbaknak volt szükségük és egyben könnyű lehetőségük is, hiszen többük fűrésztulajdonos is volt. Deszka helyett néha lécrácsot is alkalmaztak (13d., 25a. kép), de ez mégsem volt általános.

Ugyanakkor a szegényebb réteg számára az eresz már háziipara folytatásához szükséges munkahelyül kellett, ezért ereszt vagy nyitottan hagyta (2. fénykép), vagy ha be is deszkázta, a deszkát kézfűrésszel *kihajtotta*, hogy a cifra réseken át elegendő fény hatoljon be (3. fénykép, 15., 16. kép).

Igy az ereszes kászoni ház több mint száz év óta legkevesebb három helyiségből (*nagyház* vagy *parádesház*, *kicsiház*, *eresz*) áll. Ehhez jön még nagyobb házaknál a nagyház belső felén válaszfallal képzett al-

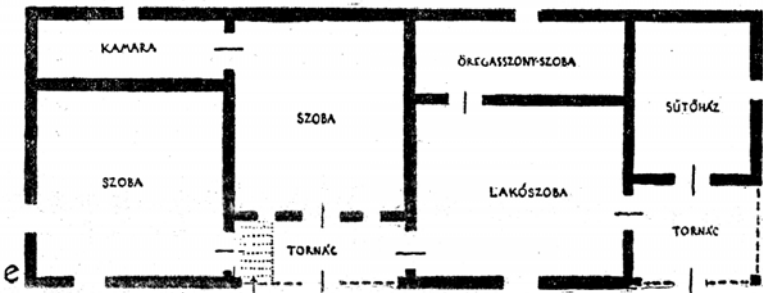
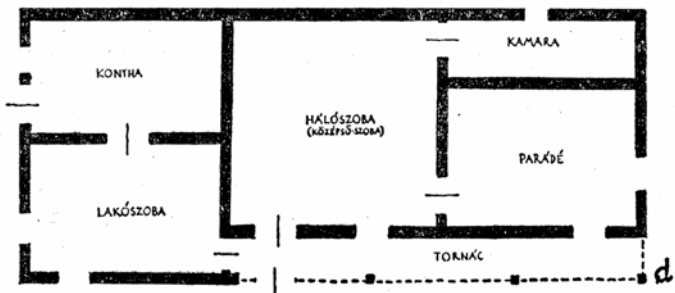
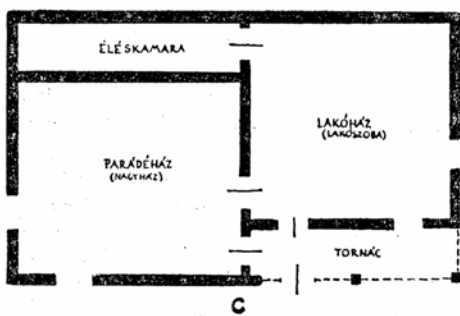
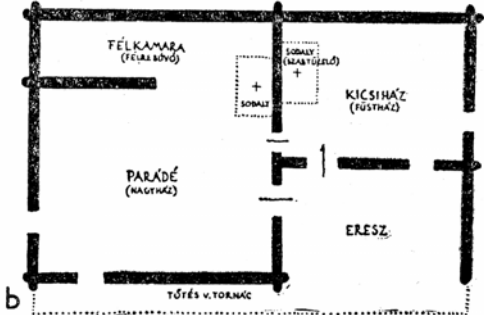
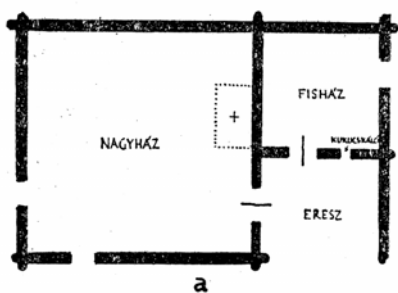
23. kép. Udvarhelyszéki és csíki ereszes házak (az eresz mögötti helyiség még tűzhely nélküli hideg kamara). a) Kovács M. István és b) Simon János háza, Máréfalva (mindkét ház több száz éves); c) Tusa Ferenc 160 éves háza és d) Simma Mihály háza, Zetelaka (mindkettő nagyjából részarányos elrendezésű kettősház); e) Hatos Sándor háza, Egyházásfalva és f) Mihály Albert háza, Kápolnásfalva; g) Lakatos Ákos háza, Csíkszentlélek és h) oldalkamarás ház, Bánkfalva.

kóvszerű *félkamara*, *nyitott kamara* vagy *oldalkamara*. Ez a nagyanyó, a cseléd vagy a nagyleány hálófülkéje, fiatal szerelmesek *félrebúvója*. A parádesház és kicsiház közti forgalmat szolgálja a néha ide iktatott belső átjáró ajtó (13g., 24b—c. kép).

A kászoni ház első fala fölött megnyújtott kieresztés és az alatta kőből, sárból rakott töltés már igen régi keletű lehet, a szélesebb, oszlopos és mellvédes *tornác* (16f., 17b., 18b., 25a—b., d. e. kép) azonban Kászonban alig 80—90 éves, akárcsak Csíkban (az alcsíki Menaságon vagy 90 éve kezdték a tornácot, és a felcsíki Szentdomokoson is legfeljebb 100—130 éve jelent meg a *kötött tornác* a *ponk* helyén). Hogy a tornác még divatja idején sem tartozott szervesen a házhoz, mutatja az, hogy a keskeny, alig 70—80 cm széles tornácot majd minden esetben utólag toldották az ereszes házhoz; a *tornáctalp*, *oszlop* és *szemöldökfa* (koszorúgerenda-féle) és *deszkázás* a kalákában épült házhoz „nem járt”, ezeket csak utólag állította be a gazda a nyitott eresz elé, elsősorban a majorság ellen, s egyúttal „ügyesebbé” is tette a házat: faragott oszlopai, cifrán kifűrészelt deszkázata feloldotta a házhomlokzat nehézségét, „a ház díszé” lett. Ahol tornác volt, ott az eresz, már csak a kicsiház terjeszkedése miatt is, a tornáccal egyvonalba előreugrott, s ettől kezdve az *ereszajtót* és *grádicsot* (lépcsőt) eső és erős nap-sütés ellen a fedélhez odatoldott és feltámasztott kis kieresztés védte (14., 15., 16a., 18a., 21a. kép).

A ház további átalakuláson megy át akkor, midőn a nagyházból a kicsiházba költöztetett kemencés tűzhelyet a kicsiházból is „kidobják” az udvarra. Ennek védelmére itt kezdetben csupán egy fedelet (*sütő*) tehettek, mint most is a Mezőségen, majd külön kis házacska épül, a sütőház. A régi tüzelővel együtt aztán a „lakás” különböző funkciói is ide tevődnek át, legalábbis nyáron. Ott, ahol a fejlődő lakásigénnyel nem tudott lépést tartani a „mód”, a „tehetség”, sütőház híján a kemence egyelőre az ereszben állapodott meg (20a., 23a. kép). Mindenesetre a kicsiház most már teljesen lakóházzá alakult át, helyet követelve még a régi nagyház rovására is: a félkamarát a nagyháztól elfalazzák, s ajtaja áthelyeződik az új lakóház felé, és a szaporodó házileltár önálló raktárhelyiségévé lesz (13g., 16d., 18a., 20a., 21b., 24c. kép). Az egyre terjeszkedő lakóház végül az ereszt is tornác-keskenységüvé szorítja össze, mit már nem is nagyon neveznek eresznek (13., 18a., 19c, 20., 24c. kép).

24. kép. A kászoni ház alaprajzi fejlődése. a) *Nyitott ereszes* és tornác nélküli ház, még mennyezet és tüzelő nélküli *fűstházzal*, ahova a lakóhelyiség tüzelőjének füstje tódul; b) *deszkázott ereszes* és *töltéses* vagy éppen *tornác*os ház, *oldalkamarával* s az egykori fűstház konyhává (*kicsiház*) alakításával; c) *szakás-*, *törött-* vagy *kétszobás ház*, az eresz helyén csak keskeny tornác, az oldalkamara pedig a konyhából (lakóház) nyílik — a kevésbé módosak közt újabban elterjedt házbeosztás (az alaprajz Balázs Sándor feltízi háza után); d) *négyszobás ház*, négy lakóhelyiségből, de a tornác itt sem megy végig — a közepes gazdák közt elterjedt alaprajzi elrendezésű ház (az alaprajz Miklós András altízi háza után); e) *ikresház*, melynek építésénél az ifjak már az „öregek” (szülők) magukhoz vételére is számítanak — módos (egyke gyermek) ifjak új típusú háza (az alaprajz Todorán Simon 1947-ben épült háza után).

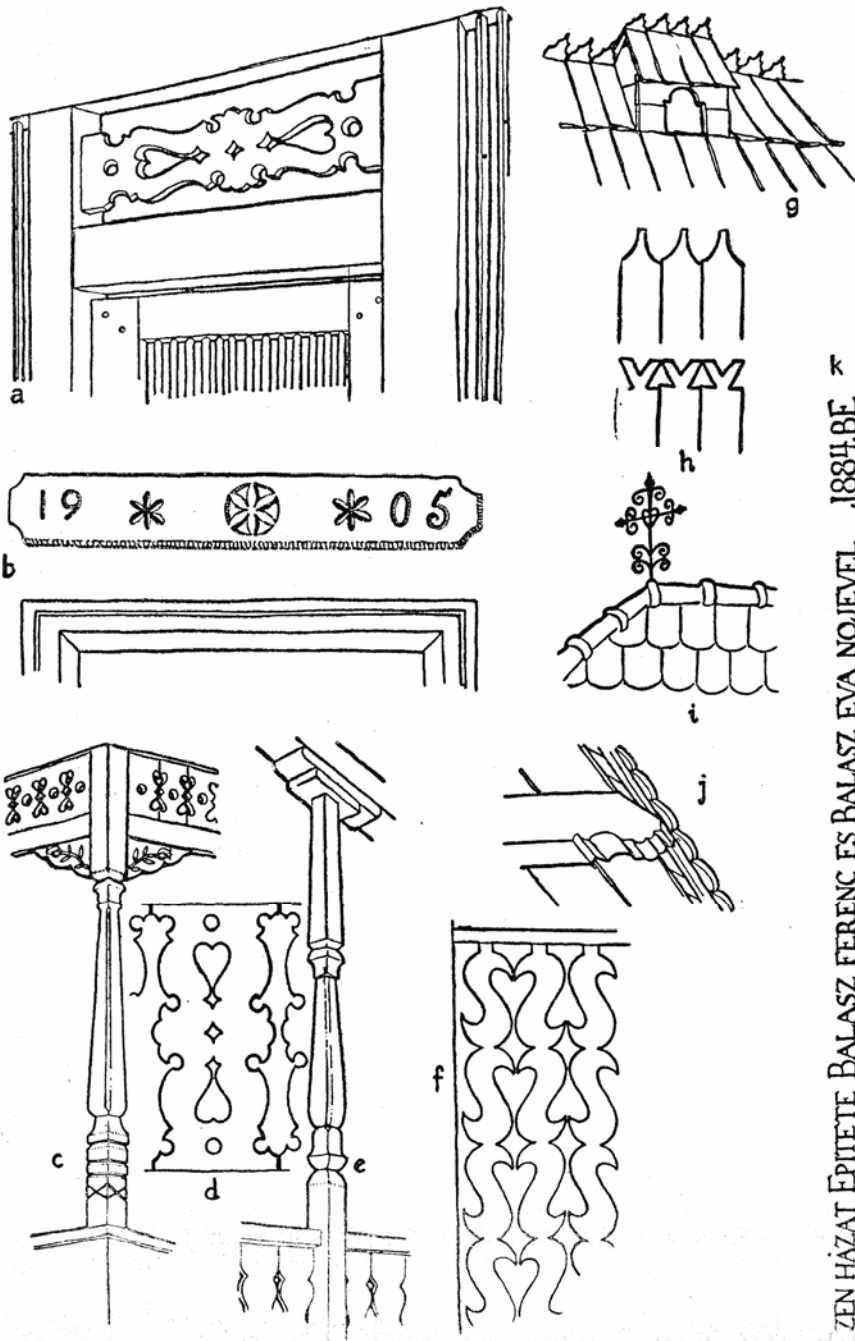
A kászoni székelység előbb bemutatott hagyományos *három-szeres házának* (nagyház-kicsiház-eresz) további alakulása az újabb osztályrétegződésnek megfelelő képet mutat (24c—e. kép). Ez elsősorban a bővülés mértékében szemlélhető. A szegénység körében a saroktornácos *kétszobás ház* (24c. kép), a „közepeseknél“ pedig a *hármasház* kezd általános lenni (19., 24d. kép). A hármasház három helyisége közül kettő előtt a megnyújtott saroktornác húzódik, mely a közbülső helyiség előtt néha *verandává* ugrik ki, így védve egyúttal a konyhává alakítható magas pince bejáratát. A családi, rokonsági és munka-összejövetelek jelentőségének csökkenésével *parádesháznak* a legkisebbik helyiséget jelölik ki (24d. kép). Jellemző, hogy ezek az új típusú házak már saroktornácos végükkel állnak az utca felé (5., 6. fénykép). Valójában egyes „módos“ gazdák *ikresházai* (24e. kép) is két saroktornácos- kétszobás háznak az összeépítéséből keletkeztek — ezt fejezi ki elnevezésük is —, mindkét rész külön *nagyházzal* vagy *lakószobával*, mögötte levő *kamarával* vagy *öregasszony-szobával*, továbbá *tornáccal* és mögötte levő *sütőházzal* vagy *kicsiszobával*. A család az *ikresház* egyes szárnyait nemzedékek szerint megosztva lakja.

Míg az utóbbi gyökértelen, mesterkelt beosztású ház csupán egy kis réteg különleges életformáját fejezi ki, a dolgozók nagy többségének „hármasháza“ lényegében az ősi székely háznak az új adottságok és igények szerinti helyes továbbfejlesztése, amely Csíkban és Kászonban egyre általánosabbá válik. Így pl. Altízen és Feltízen alig másfél évtized alatt (1940—1955 között) több mint 40 ilyen új típusú ház épült.¹⁹

Az udvarbeli épületek. A legfontosabb és építészeti szempontból is legmagasabb rendű épület, a lakóház megismerése után könnyű lesz szemlét tartanunk a kászoni székelység többi épületei fölött. Ha sorra járjuk a kászoni falvakban a telkeken kívüli építményeket, úgy találjuk, hogy itt a nép építészeti hagyományai kutatójának kevés keresnivalója van. A lakosság társadalmi életében egykor oly fontos szerepet betöltő templomok Kászonban — sok más vidéktől eltérően — mai átalakított formájukban teljesen jellegtelenek, s ugyanakkor hiányzanak innen a népi építészet szabályait is szem előtt tartó, helyi hagyományokat őrző régi udvarházak, papilakok, tanítói lakok, községházak, iskolák és boltépületek. Ezek jórészt mind a múlt századi kisvárosi barokk és századvégi eklektikus stílusban épültek, és semmi kapcsolatuk sincs a nép helyi ízlésével, sőt még elhelyezésükkel sem illeszkednek be a falu képébe. Nem vettek tudomást a falu építészeti hagyományairól a századunkban emelt új középületek építői sem.

Másként állunk már a falusi középítkezés olyan alkotásaival, mint a hidak és főként a malmok. Bár népművészeti szempontból ezek sem

25. kép. Díszes kivitelezésű épületrészek: a) rácsozott eresz ajtója fölötti deszka *kihajtása*; b) újabb (1905-ben épült) kovácsműhely ajtaja fölötti vakolatdísz; c) *tornácoszlop* (újabb); újabb (1910 tájáról való) *tornácdeszkház*; d) régi *tornácoszlop*; f) *tornácbütü* (vég) deszkház (rég); g) *füstlik* a régi zsindelyes házon; j) *eszterhéjat* tartó folyógerenda vége; k) mestergereida felirata 1884-ből; l) ugyanaz 1862-ből.

EZEN HÁZAT ÉPÍTETTE BALASZ FERENC ÉS BALASZ EVA NOJEVEL 1884.BE
 ÉS EZEN HÁZAT ÉPÍTTE MÁTIÉ ENRE FELESÉGÉ-ÉS FIA JOZSEFEL AZ 1862.ÉV OKTOBER 27. NAPIÁN 1884.

jönnek számításba, mégis a lakosság hagyományos építéstechnikai tudását alkalmazzák és tökéletesen beillenek a tájba, térbe. A számos vízimalom, ványoló és fűrészmalom építése sokban hozzájárult a faépítési technika általános fejlődéséhez is. Kászonban, még más székely vidékhez viszonyítva is, feltűnően sok apró malom volt már száz évvel ezelőtt (vö. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*, II. 54). Közülük sok, egy-egy rokonság kezén, őrlésre, deszkafűrészelésre, gyapjúmosásra, posztóvanyolásra és esztergálásra berendezett „kombinát“-tá fejlődött (44. kép). Ezzel magyarázható, hogy a molnárok egyúttal a falu legjobb építői is voltak.²⁰

A telken kívüli építkezésből az utcai és temetői kereszttekben ismerjük fel a nép művészi törekvéseinek is bizonyos megnyilvánulásait (45. kép, 15., 16. fénykép). Mivel azonban a temetők szabályozásába és a kereszttek formájába az egyház is beleszólt, a legrégebbi kereszttek is alig 60—70 évesek. Ezek átlag 3 m hosszúak, és magasságuk hatását még fokozza a hatalmas oszlop fölfelé keskenyedő tagolódása s a magasan fent elhelyezett keskeny váll. A kereszttek vésett díszítésének technikája s néha díszítő elemei is (barokkos kagylóféle, empire bojtok) a Kászonban a századforduló táján divatozó polgári eredetű faragott bútorok domború vésésével kapcsolatosak. Újabban — a fával való takarékoskodás miatt — az alacsony kőkereszttek formáját kezdik fában utánozni (45d. kép).

A népi építkezés igazi területe tehát végeredményben az egyes ember telke maradt. A lakóházon kívül itt találjuk a székely földműves udvarának különböző rendeltetésű *életszereit*: kaput, kerítést, kutat, színt, csúrt, sütőházat. Ez építmények közül egyik legrégebbi a *kút*, melynek gémes megoldása még a magyarság pusztai állattenyésztésével kapcsolatos (innen adódik a dél-oroszországi steppe vidékek kútjaival való azonosság). Ezt a kutat az állatok taposása ellen kerítés védi, és mellette vályú helyett itatócseber áll (43. kép).

Míg azonban a kút fejlődése bizonyos ponton megáll, a telket körülvevő *kert* (kerítés), mint több mai épület „ősé“-nek is tekinthető építmény, külön figyelmet érdemel (26., 27. kép). Közvetlenül a kertből fejlődött a csűr mögött a marha és a juh nyári lakása számára felállított *kosár* és ennek elmozdítható darabjából a mai értelemben vett *kapu* (28—35. kép). A fedéllel is ellátott körülkerített helyből fejlődtek aztán az árnyékalja- és ereszféle építmények kezdetleges formái, melyeket még ma is ott látunk a csürok és színek körül, mint ezek legfiatalabb sejtjeit, hogy egyúttal az egész épület kezdeti formáját is példázzák (36—39. kép).

A következőkben, a kászeni udvarbeli épületek tárgyalása során elsősorban a kaput és a csúrt részesítjük nagyobb figyelemben, mint amelyek a nép életében betöltött szerepük és ennek megfelelő építészeti tökéletességük folytán is közelebbi vizsgálatra érdemesek.

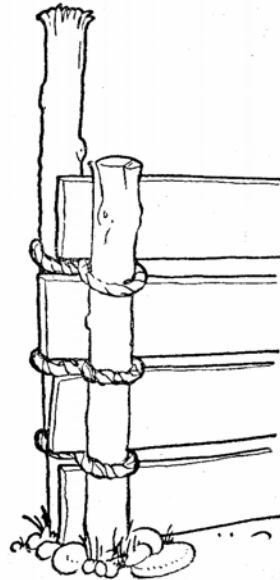
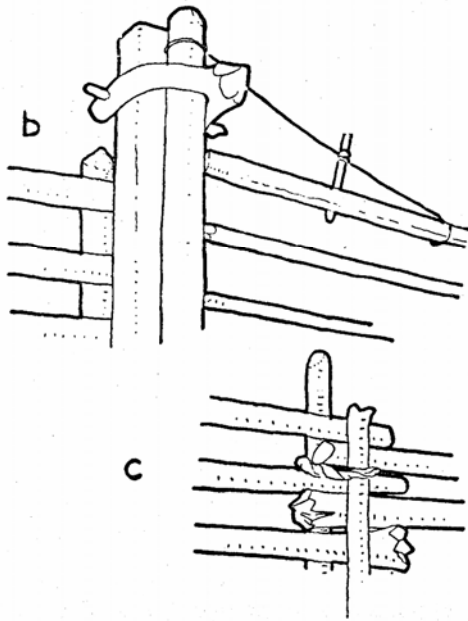
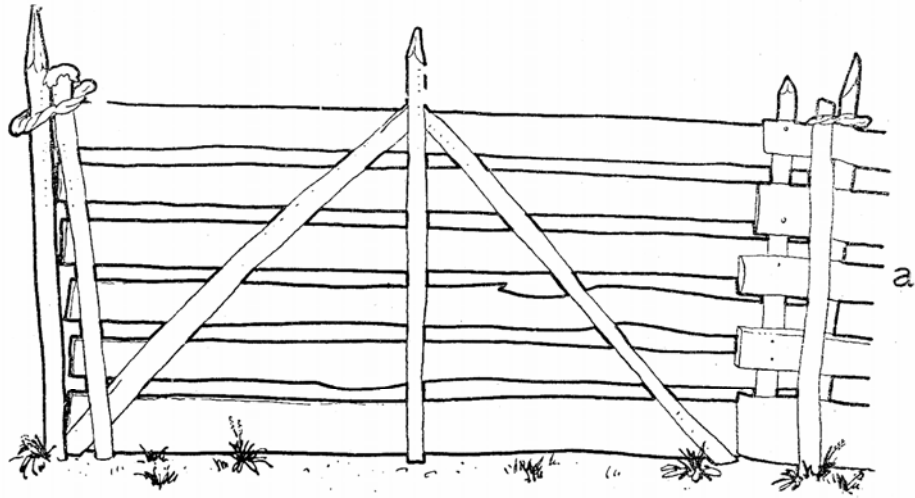
Kerítés, kapu. Akárcsak a ház esetében, a kapunál is kikövetkeztethető a fejlődés egész menete a meglévő formák alapján.

A legrégebbi forma nyilvánvalóan az a sövénykapu, melyet a határbeli építmények körül még mi is látunk. Itt legtöbbször még alig tudunk különbséget tenni a kerítés és kapuja között (26a—c. kép). Így pl. az esztana karámok hordozható kerítései valójában több „kapu”-ból állnak, amelyeket láncszerűen sorakoztatnak fel egymás végtében, úgy, hogy végeiket egy-egy földbe vert karóhoz vagy két-két karó közé fogják, egyetlen kerítésrész kivételével, amelynek tényleges kapu szerepe is van. Hasonló megoldásúak a kászoni erdőirtványokon keletkezett csángó *szállások* (ház körüli birtokokat) körülvevő kerítések is, azaz a különbséggel, hogy ezek kapuja — mivel itt már végleges, helyhez kötött — jobban megszerkesztett: a rácsos kapuszárny *gúzsban* és villáságú *járomban* fordítódik (26b. kép). A XIX. század végéig még ilyenek voltak a kászoni fálvak végén felállított *mezőkapuk* is, melyek a vetést védték a faluból elcsatangoló állatok kártevése ellen.

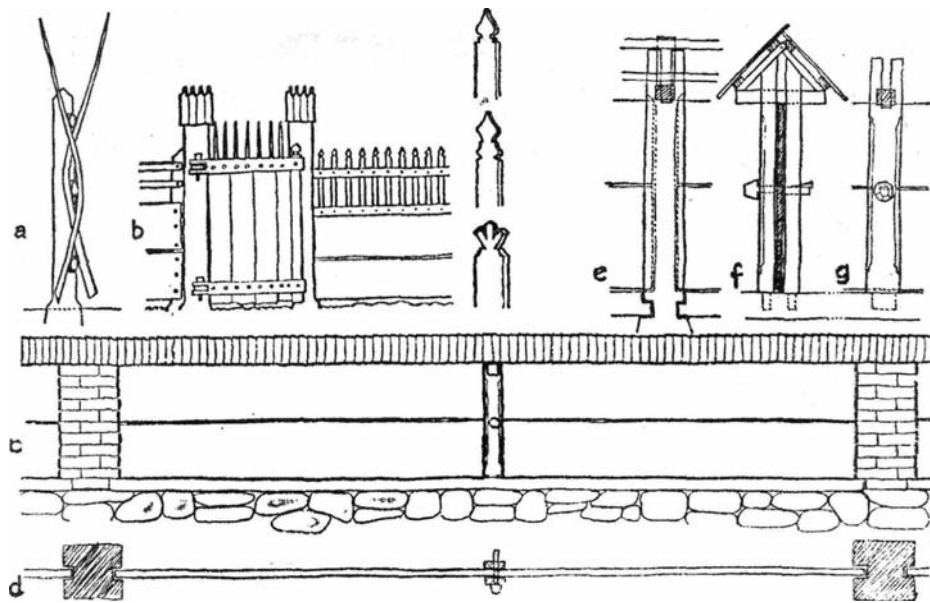
A szomszédos telkeket elválasztó *közkertet*, a telek végét lezáró és az udvarbeli veteményeskertet elkülönítő kerítést néha még ma is *sövényből* készítik: egymástól 3—3 m távolságban *sasokat* állítanak a földbe — előzőleg a földbe kerülő vastagon hagyott tövüket megégetik, hogy ne korhadjanak olyan hamar —, majd a kiálló oszloprészre vízszintesen három erős faragott lécet szegeznek, s ezeket 2—3 m magas *fenyőfanóv*ésekkel (hajtások) függőlegesen befonják (27a. kép). Az ilyen kerítést képtelenség megmászni, kutyának átugrani vagy tyúknak átrepülni. A házak előtti *utcai kert* azonban már több mint száz év óta a sasokhoz vízszintesen fogott deszkakerítés, felül fedéllel. A régi, a gyári szegek megjelenése előtti deszkakerítések jellegzetessége, hogy a helybeli vízfürészeken metszett roppant széles — 40—50 cm — és 5 m hosszú deszkákat nem szegezték, hanem a vastag sasok oldalt vésett vájátába zsilipszerűen állították be (27c—g. kép). A legalsó deszkát kőalapra helyezték, s a drága deszkát felülről széles zsindefedél óvta az esőtől. A hosszú deszkákat középen még a talpba állított járomféle tartotta össze. Látható, hogy e kerítések már valóságos épületek, komoly ács munkák voltak, méltóak a közéjük állított kapukhoz.

Az előbbivel szemben a *kiskert* (virágoskert) belső kerítését már „áttetszőnek” csinálják: a sasfák közé helyezett egy széles vagy két keskeny deszka fölött két-két vízszintes hosszú léccel közé állítják be a lándzsaszerűen kihegyezett, 50—60 cm hosszú léceket (27b. kép). A léckertek sasfáit, akárcsak a kútágásokat és temetői kereszteteket, rendszerint lefedték egy sor zsindefelével (27b. kép), vagy kis kerek fedelet tettek rá, középen tulipántos vagy esztergált *nyárssal* (28g. kép).

A kiskert *kertajtója* is régen rendszerint sasok közé állított, faszarkokon forgó, gúzssal „záródó”, alacsony kis ajtó volt, melynek függőlegesen álló csérefa deszkáit faszegekkel fogták a hevederekhez, s e

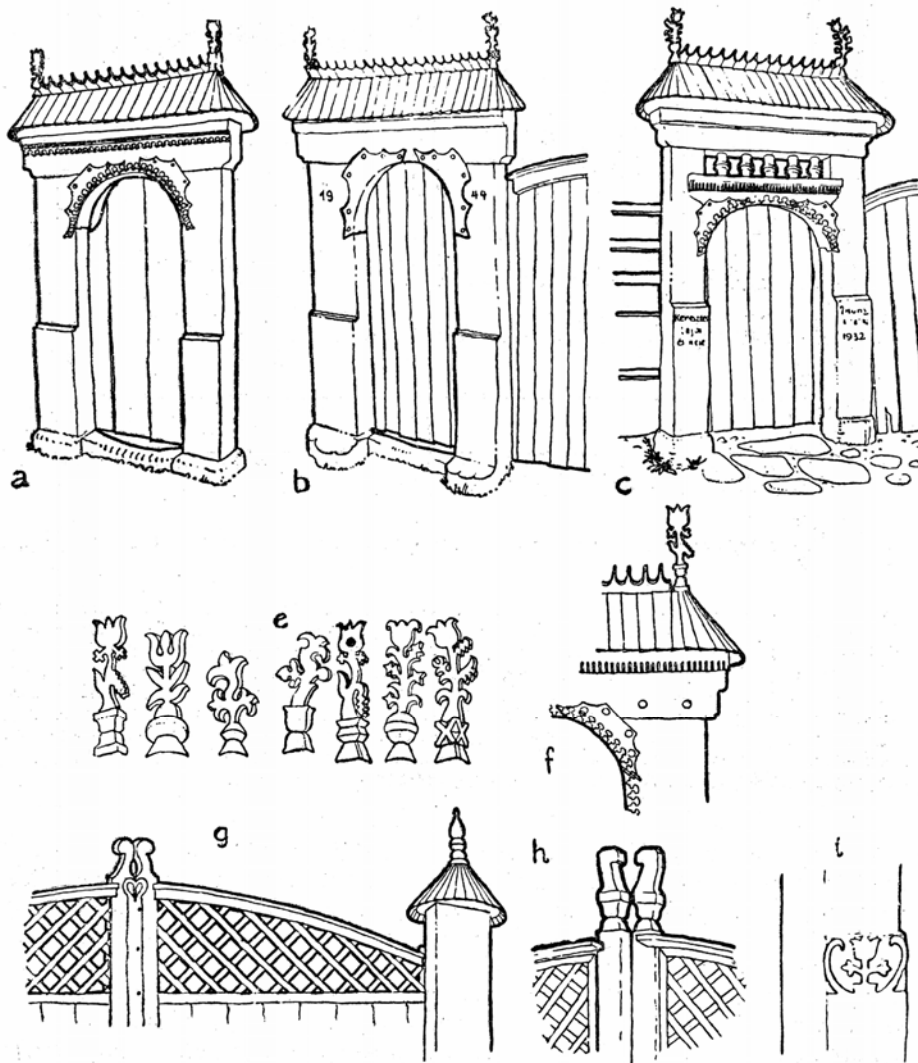

26. kép. Határbeli kerítésrészletek. a) Esztenakapu; b) határbeli csángók kertkapujának sarka és c) kerítésének kötése. Jobb alsó sarokban: zsákutcát lezáró kis kerítés.

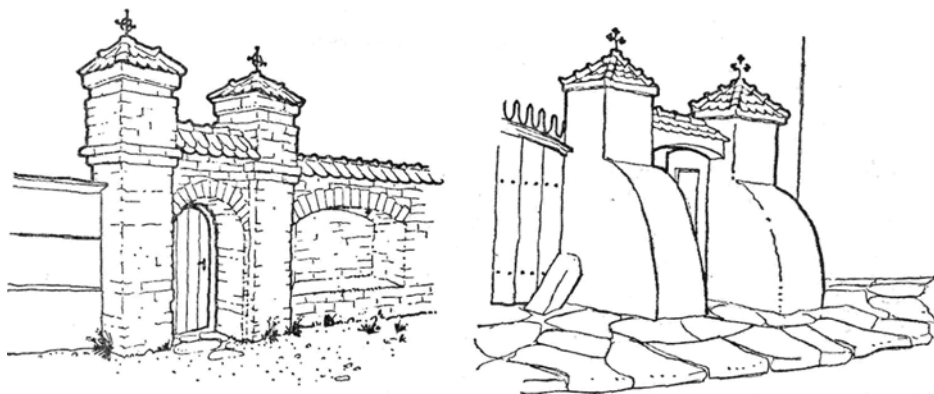

27. kép. Régimódi falubeli kerítések és kerítésrészletek. a) 220—250 cm magas sövénykert állítási módja sásfákkal és fenyőnövénnyel (fiatal fenyők törzsével) a zöldségeskert elkerítésére (ezen a kutyák és tyúkok sem juthatnak át); b) a ház előtti virágos kiskert léces kerítése, bükkfadeszkás és fasarkos kertajtaja, jobbról a kerítés faragott bükkfaléceinek fűrészelt díszű végei; c—g) a régimódi utcai deszkakerítés építése: c) kő alapfalon végigfektetett talpra széles tölgyfásak vagy téglaszlopok közé állított, vízfűrészben metszett 5 m hosszú és 40 cm széles fokosdeszkából való kerítés, középtájt járommal összefogva, zsindeyes tetővel; d) alaprajz; e) tölgyfásak; f) járom oldalról; g) járom az utca felől.

deszkák felső negyedét nyársszerűen faragták ki (27b. kép). Az előbbi megoldású kertajtón kívül ha ritkábban is, találkozunk a ház előtti kiskert előtt fedeles kiskapukkal is, amelyek az utcaiakhoz hasonló bojtózással (boltívvel) készültek. Az udvarból elkertelt virágos- és kiskerttel szemben a csűr mögötti nagykertbe már szekérral jártak be, a csűr mellett levő egybenyilós (szimpla) szekérkapun. Ez két kapus közt az udvar felé (befelé) nyíló s ugyaninnen faretesszel bezárható deszkakapu. A régies kapuk deszkáit vízszintesen helyezték a kapuvázra, később függőlegesen szegezték fel a három vízszintes hevederre. A deszkázatot fent féloldalasan odafogott vízszintes deszka fedte. Többnyire most is ilyen szimpla kapukat látunk a kert felé, valamikor pedig, ott, ahol nem volt kötött kapu a ház előtt, az utcai kapu is hasonló szekérkapuból állott, mellette egy fedetlen vagy felül összefogott fedeles kicsikapuval embernek és egyes állatoknak. A század elejétől kezdve lesz általános a könnyebben nyitható kétfelé nyíló utcai szekérkapu, melynek nyílóit

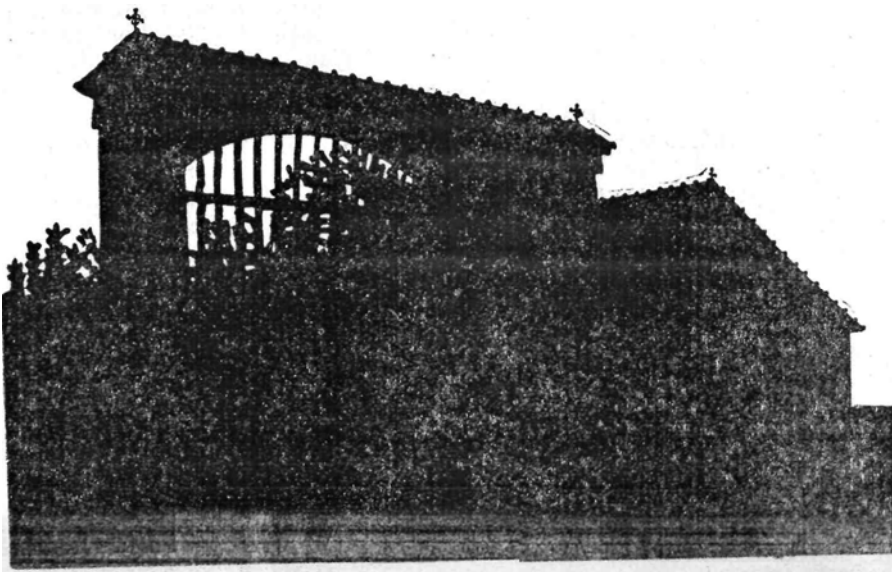
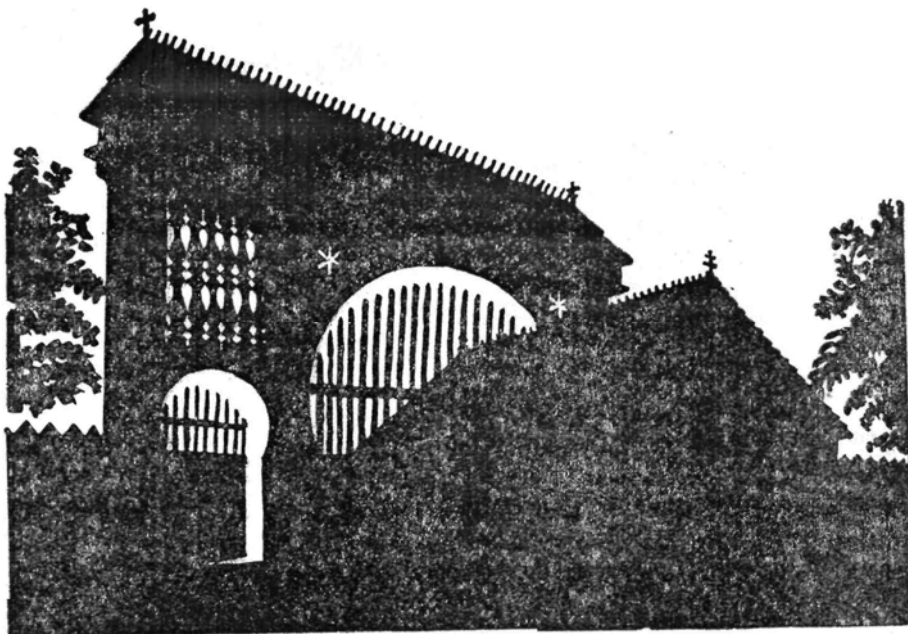
28. kép. Kicsikapuk és kapurészletek. a) Lőrinc Sándor (Feltíz); b) Jónás Józsefné (Impér); c) Keresztes Lajos (Altíz) kicsikapui. Utóbbi egyik legkorábbi újmódi, felül rácsos (esztergált bábokkal készült) kiskapu; e) kászoni kiskapuk deszkából kihajtott *tulipántjai* (tetőnyársai); f) kiskapu részlete; g) Tamás József (Altíz) kétfelé nyíló szekérkapuja, középen vaspánttal, a kapuláb fedelén esztergált botocska (tetőnyárs); h) kétfelé nyíló szekérkapu részlete; i) kapuláb-részlet.

29. kép. Téglakapu Altízről (Víz melléke) és bevakolt téglakapu a háromszéki Bikszádról, mindkettő a század elején épült.

(szárnyait) találkozásuknál fölmagasuló barokkos ívvel képezték ki. Újabban a kapu két szárnya egyetlen nagy nyújtott körív. E felső íves részt legújabbban rácsozzák. A faanyag védelmére a kapusásokra féloldalas vagy kis kerek fedelet tesznek (28b. c. g. h. kép, 5—6. fénykép).

Mivel az utcai szekérkapu mellé állított ajtószerű kicsikapu az emberek bejárójául szolgál, mindig díszesebb külsőt kapott, és állandó használata miatt is tökéletesebb építést kívánt (28a—c, f. kép). Az első tökéletesítés volt a két *cserefa* sas jobb és egyenlő távolságban tartására szolgáló *agyfa* (szemöldökgerenda) alkalmazása. A felső sarkokban levő kötések a kaput a szekérkapu „húzása” ellen biztosítják. Az agyfára keresztbe helyezett két kis *hónaljgerendán* nyugszik a zsindelezett fedél. A kapu „díszítése” magából a szerkezetből, a különböző elemek vastagságaiból és sokféle más gyakorlati megoldásból adódik. Ilyen dísz a kötések által képezett sokszög lekerekítése, a kötések besüllyesztése mentén keletkezett csipkés vonal, a kiálló fejű szegek elhelyezése, a felfelé vastagodó agyfa és a lefelé vastagodó sasok vízszintes párkányai, a zsindelezés felrakási módja, a zsindelek kihegyezése, vagy a tetőnyársak kidolgozása a tetőgerincen; utóbbiak régen az áttételes hajtású csörlőkereken való esztergályozással, vagy 70 éve a jellegzetes kászoni „meghajtott tulipánt” formára történő kifüreszeléssel (28e. kép), újabban megismét esztergályozással készülnek. A bolthajtás ívének gyakori a gótikus eredetű lóhere mintájú vésés szegély (28a. c. f. kép), a kapusásokon domború véséssel alkalmazott, barokkos keretben elhelyezett tulipánminta (28i. kép) azonos a temetői keresztkéivel. Vagy 60 évvel ezelőtt háromszéki mintára kísérleteztek téglaoszlopos kicsikapuval is (29. kép). Ezt azonban nem tartották alkalmasnak, mert vagy védtelen maradt a kicsikapu *nyílója* (ajtó), vagy pedig ha védő bolthajtással csinálták, „ügyetlen” (nehézkes) lett, és szét is nyomta az oszlopokat. Ehelyett kb. 25 éve — a szekérkapu felső ívének rácsozásával egyidőben — jött divatba a cserefából való kiskapu szemöldökének rácsozása is: a különvált szem-

30. kép. A régimódi galambdúcos kötöttkapu (Márton Ferenc Bucsi, Impér) és az újmódi nagy téglakapu (Balázs József, Féltíz) árnyképei.

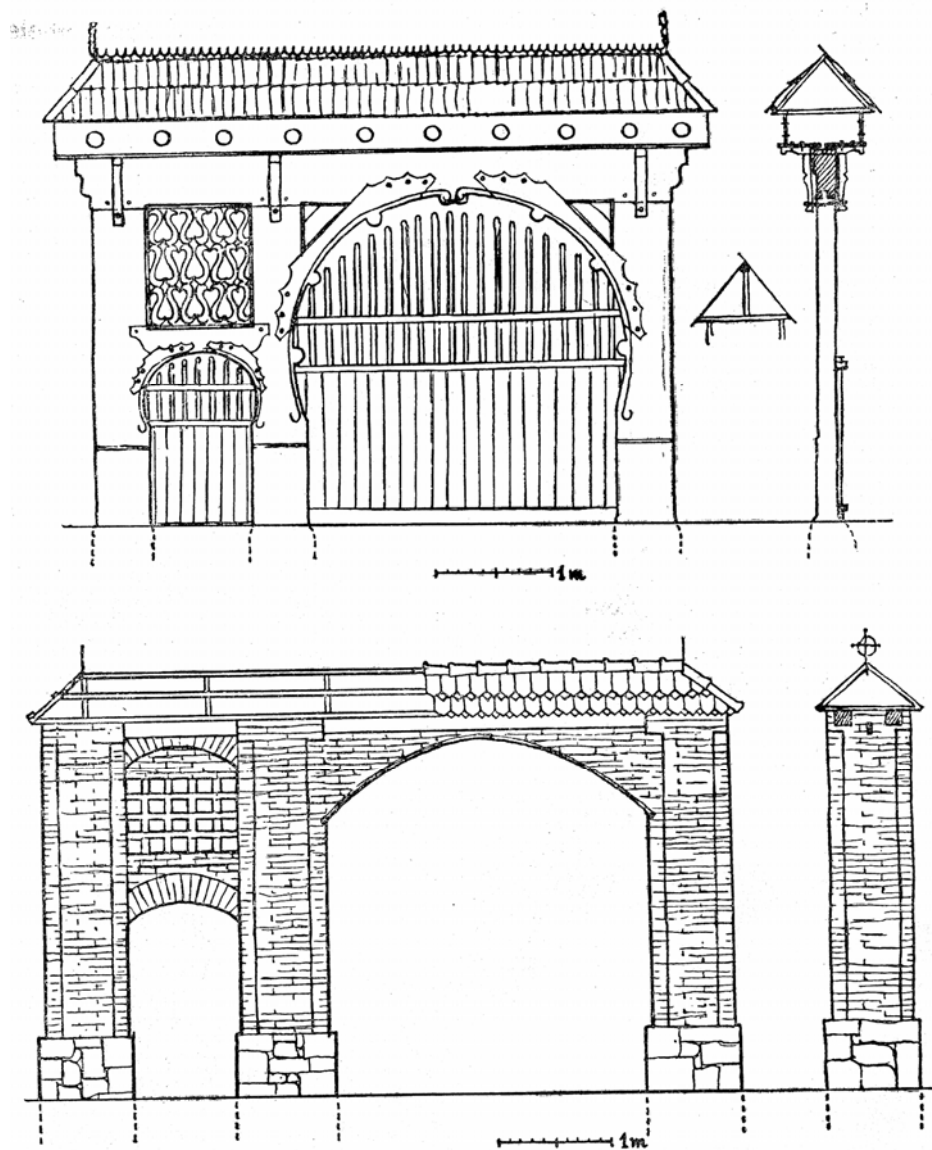
öldök és agyfa közé esztergályozott bábokat iktattak be a kapu emelésére (28c. kép, 7. fénykép).

A fent leírt fedetlen szekérkapuból és a mellé tett kicsikapuból álló *gyalogkapuk* különféle formái mellett a lakosság egy része telke elé magas fedeles *kötött-* vagy *galambdúcos kapukat* épített (31. kép). E fejlett technikával épült ún. székelykapuk a kászoni falvak legtöbb utcájában a gyalogkapukkal váltakozva fordulnak elő, de a régi nemzetségi telkek előtt egész utcasorokat is alkotnak (pl. Altízen a Veresek szere, Impéren meg a Gyüttő nevű utcában). Ugyanakkor teljességgel hiányoznak a székelykapuk az impéri Balázi udvarház körül letelepült jobbágy eredetű családoknál, mivel a jobbágyoknak sem joguk, sem megfelelő fájuk nem volt ilyenek építéséhez (a csereerdő a nemzetségek köztulajdona volt), valamint a faluvégeken letelepült cigányoknál, továbbá az utóbbi hetven év tűzvészei után újraépült régi utcákban és a régi családok kirajzásaival keletkezett újabb utcákban. Ilyenformán a galambdúcos kaput helyesen nevezték sokfelé „székelykapunak“ is, bár azt látjuk, hogy a szabad katonacsádok közül is főleg a módosabbak, a „huszárrészen valók“ építettek maguknak ilyen kapukat, „rangjuk“ és módjuk kifejezésére.²¹ A huszárcsaládokból kerültek ki e kapuk nevezetes építői is, mint pl. 1848 körül Impéren Balázs Dani Elek, Feltízen meg Becze Simon.

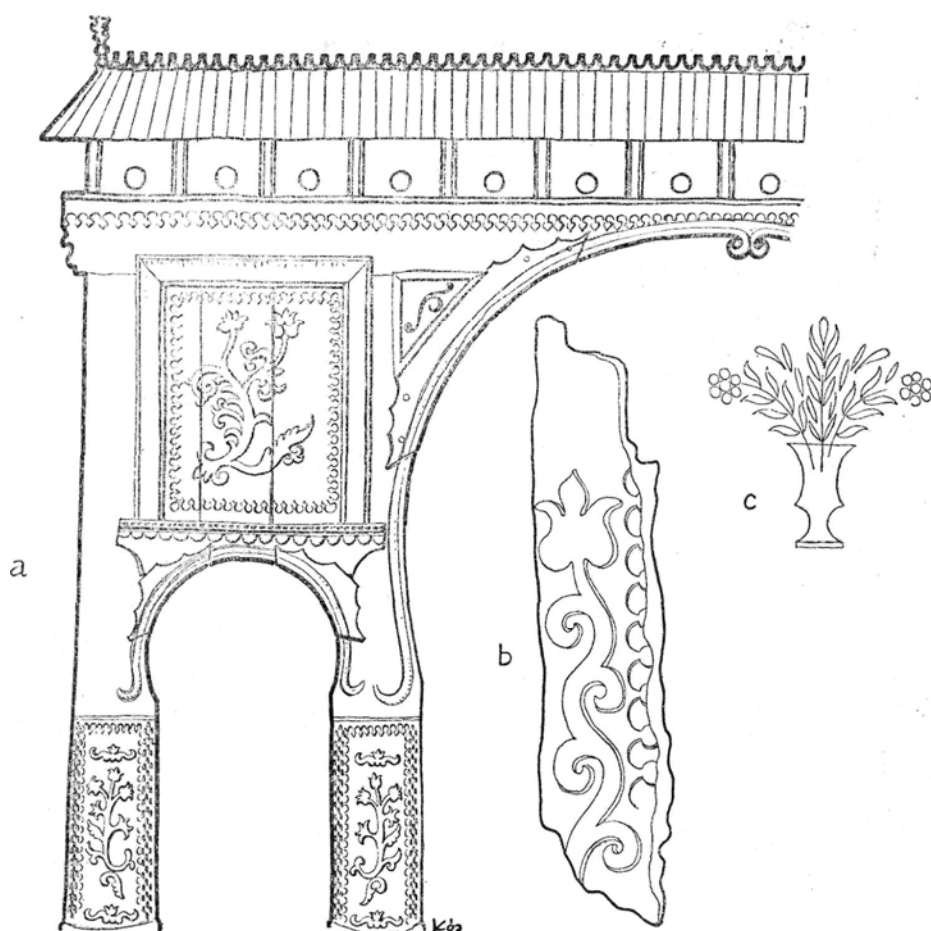
Amilyen mértékben kivesztek az ilyen kapukhoz szükséges hatalmas *táblás cserefák* a falu közeléből, úgy lett mind költségesebb a szükséges fa beszerzése a távoli Kővár és Nagysorok nevű erdőkből, ahonnan csak jól megfizetett jó ökörfogattal lehetett elhozni. Így aztán a székelykapu építése mindinkább csak a módosabb réteg számára volt lehetséges.²²

A fedeles és többnyire galambdúcos kötöttkapu lényegében a már ismert gyalogkapu továbbfejlesztése azáltal, hogy már nem csupán két kapulábat, hanem mindhármat összekötik, és nemcsak a kicsikaput, hanem a szekérkapu deszkázását is óvják fedéllel (31a. kép). A három *kapuláb* itt is úgy van a földbe ásva, hogy a szekérbejáróul szolgáló nagykapunál a lábak közt kb. 2,75 m, a ház felőli oldalon mellé helyezett kicsikapunál pedig kb. 90 cm-es köz legyen. A kapulábak méretét a megrakott szénásszekérhez szabták, és kb. 3,50 m magasságúak. A lábakat fent a keresztbe fektetett hatalmas agyfa tartja egyenlő távolságban, erre kerül a galambdúc és a zsindegyfedél. Az oldalt való eldőlés megakadályozására a lábakat az agyfához kötések (szélkötések) fogják. A kicsikapu szemöldöke és az egész kaput összefogó agyfa között keletkező ablakszerű üresség eltüntetésének módja különféle dekoratív megoldásokra (deszkarács, vésett tábla) nyújt lehetőséget (31a., 32a. kép, 8., 9. fénykép). Ugyanakkor a megrakott szénásszekérrel való bejárás kényelmesebbé tételére a széles kapulábakból — agyfából és szélkötésekből egyaránt — kifaragnak, mégpedig egy körzővel meghúzott $\frac{2}{3}$ -os körív mentén. E patkó ívű bolthajtás egyik jellegzetessége a kászoni (31a., 32. kép) és alsíki (32d—e., 33a. kép) kötöttkapuknak, melyeknek egyúttal egyedülálló esztétikai hatást biztosítanak: az egész építményt nagyobbá, finomabbá s egyben monumentálisabbá teszi (30a. kép).

A kászoni kötöttkapu monumentalitását fokozza a páratlanul egy-

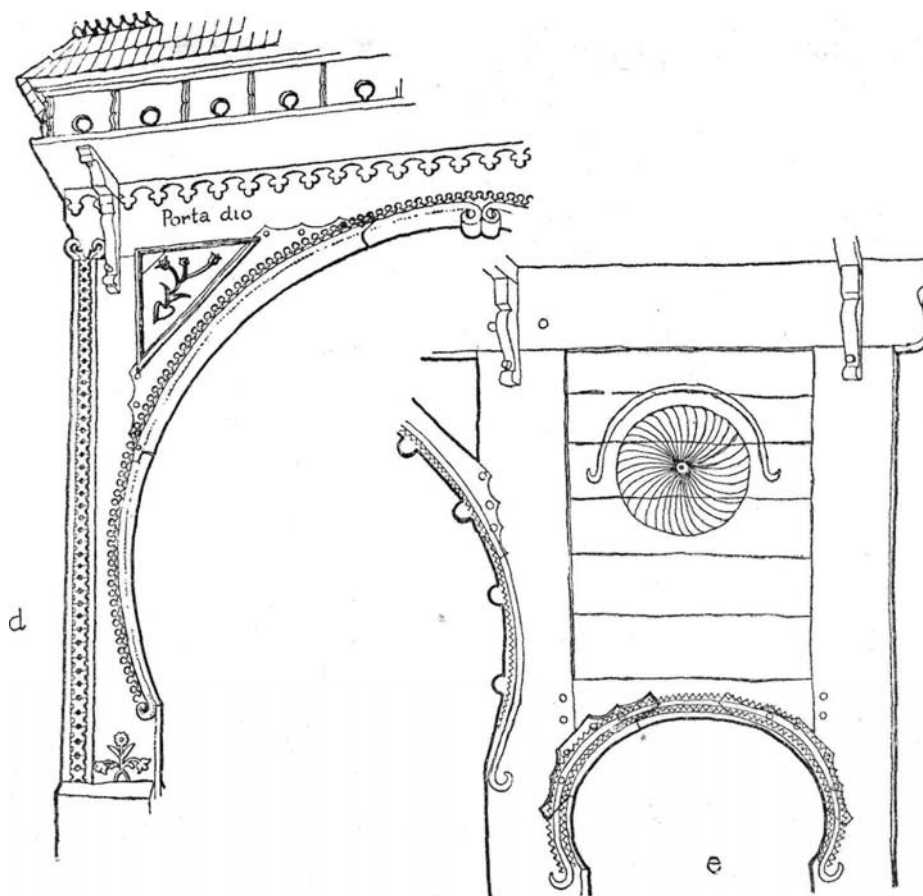

31. kép. A régimódi galambducos kötöttkapu és az újmódi téglakapu szerkezeti rajzai (szemből és oldalnézet), alól mértékkal. A galambducos kapu elemei: *lábak*, aljukon *csutakkal*, *kiskapu*, *nagykapu*, *rács*, *agyfa*, *hónaljkötések*, *láda*, *tető*, *zsen-dely*, *tulipánt*; a téglakapu elemei: *lábak*, aljukon *kőcsutak fundamentummal*, *rács*, fent végig *gerenda és vaskötés*, *csepépfedél*.

32. kép. Galambdúcos kapuk részletei. a) Balázs Dani Dénes kapuja 1856-ból, Impér; b) Veress István 1944-ben elégett régi kapuja félfájának megmaradt darabja, Altíz; c) 1886-ban épült faragott és festett díszű kapu galambdúcának metszett dísze, Feltíz.

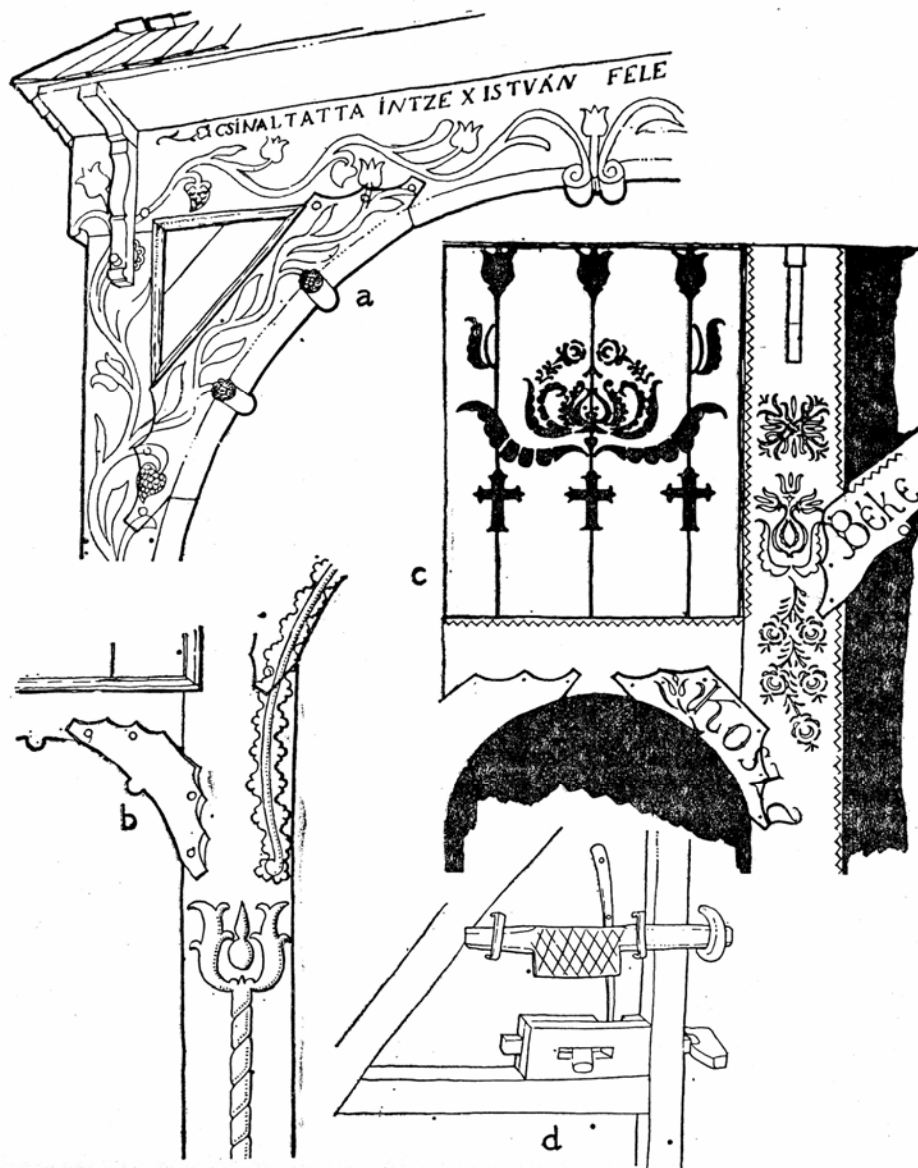
szerű kivitelezés, a „cifraság“ mentesség is, mely fő jellegzetessége az udvarhelyszéki és más székely vidékek kapuival szemben (31a. kép). Legfőbb díszei a tökéletes szerkezet, a formák tisztasága, a kötések illesztése, a kapulábak felfelé való lépcsőzetes elvékonyítása, a fedélszék hegyesedő alakja és megkötésének módja, a kiálló faszegek, a fedél alatti galambdúc „ablak“-sora s a hatalmas nyílású körív. Az egyedüli nem gyakorlati értelmű hozzáadás a körivet egybefogó és „aláhúzó“ egyszerű barázda, vagy — újabban — lóherés csipkézés, valamint a kötések közti hézagok rácsos bedeszkázása és a rendszerint rácsos kapunyíló, melyek

f ANO 1775 X DIE 25 MAJ AND GALL
 g IN ANO 1840 DIK EPITETEM GYÖR-FI MIMALY LATZ ANNA FELESÉ GEMEL
 h EZEN KAPUT EPITTETE MATE IONAS FELESEDEVEL ODORJAN TRESZIAVAL ES FIAVAL MATE LAJOSVAL 1854

32. kép. d) XVIII. század végéről való kapu részlete. Csíkmenaság; e) Gáll Endre 1775-ben épült kapujának részlete a Nap és Hold ábrázolásával, Csík-széntgyörgy; f) az előbbi kapu feliratának részlete; g) kapufelirat 1840-ből, Csíkmenaság; kapufelirat 1854-ből, Impér.

a fa-szerkezetből adódó hézagokat nem leplezik, hanem azokat dísszé avatva egyúttal az épület egységét szolgálják. Megfigyelhető, hogy minél hatalmasabb bárdolt fatörzsekből épült a kapu, annál kevésbé találunk rajta külön díszítést; csupán az 1848 után készült kapuknál vált a díszítés az egyre gyengébb anyag és szerkezet leplezőjévé, és kért szót

33. kép. Kötöttkapuk Csíkból és kapuzár Kászonból. a) Incze Dénes kapuja 1813-ból, Csíkmenaság; b) Pál Gergely régi kapuja, egykorú lehet a mögötte álló 1841-ben épült ereszes házzal, Csíkszentgyörgy; c) Fenyőfából épített kötöttkapu 1929-ből, Csíkszentdomokos; d) László Dénesné tolóretesz és farúgós kapuzárja 1852-ből, Impér.

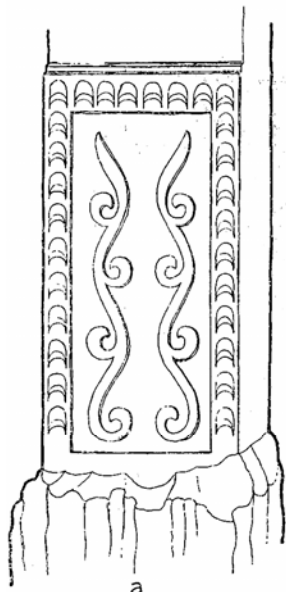
Kászonban is a kaput faragó ember, illetve a megrendelő gazda egyéni mondanivalója (vésett virágok, festés, felírások).

Az előbbieken világosan kitűnt, hogy a Kászonban is fellelhető székelykapu szervesen és a helyi lehetőségeknek és igényeknek, valamint a keményfával dolgozó ácstechnika törvényeinek megfelelően fejlődött a gyalogkapuk fedeles-kiskapus formájából. Mégsem mehetünk el néhány olyan elem mellett, amelyeket sem a népi szükségletek, sem pedig a technika nem indokol, s ilyenformán idegen eredetűnek kell tartanunk. Egyik ezek közül az udvarokon egykor általános lábas *galambdúc* kombinálása a kapuval, a másik pedig a körívesen kiképzett benyíló csúcsában meghagyott kiálló rész, *tulipánt*. Az előbbit a kutatók a középkori erődített kőkapuk fölötti erkéllyel, az utóbbit pedig a kőkapuk címeres boltzáró kövével hozzák kapcsolatba. A már kész székelykapukra valóban hatással volt a városi kapuk és úri erődített kapuk számos eleme, ahogyan a székely házra is hatott idővel a városi és nemesi építkezésmód. Viszont kétségtelen, hogy akárcsak más (köztük távoli kelet-ázsiai) vidékek fából ácsolt fedeles kapui, úgy a kászoni székelykapu sem „fából kőkapu“, ellenkezőleg: helyi előzmények továbbfejlesztésével kialakított jellegzetes ácsmunka. Művészi értékét is épp az ácsmunka magasrendűsége adja meg. A városi-úri kőkapuk építészeti elemei utólagos járulékok, s az eredeti székelykapu-faragás elfajzásával jár együtt.

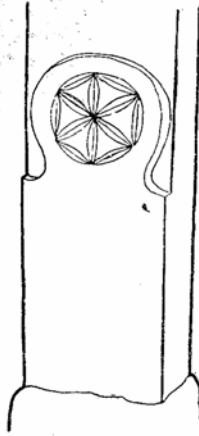
Az előbbiekből az is kitűnik azonban, hogy a nagy-, fedeles-, száraz-, kötött vagy székelykapu nem valami székely találmány. Változataival Erdély más vidékein (pl. Bihar, Máramaros), Bákó vidékén s Olténiában is találkozunk, és számos adatunk van arra, hogy a XVII—XVIII. században a Székelyföldön (l. Bogáts i.m. 48., 82., 102.) kívül pl. Kisküküllő, Aranyosszék, a Mezőség, Kis-Szamos mente, Kalotaszeg, szórványosan Vajdahunyad, Nagyküküllő és Fogaras vidéke nemesi udvarházai előtt is elterjedtek voltak.²³ Ebből az időből (1773) van az első galambdúcós kapu leírásunk Kászonból is²⁴, a Kolozsvárra szállított kapu ugyancsak XVIII. századi lehet (8. fénykép), s a szomszédos alcsíki Szentgyörgyön is áll egy feliratos, 1775-ben Gáll András által épített székely címeres (Nap és Hold) kötöttkapu (32e. f. kép).

Ez a kapuforma a kászoni közszekelyeknél annyira általános lett, hogy a falubeli primor családok telkeik megkülönböztetésére egy új kapufélét kellett hogy bevezessenek. Ilyen volt a feltízi Székely család nemesi portája elé a XVIII. században épített kőkapu, melyet aztán más két „jobb“ család is (egyik Becze és egyik Veres) leutánzott (35. kép). Jellemző, hogy e kászoni kőkapuknál a fa kötöttkapuk építéstechniká-

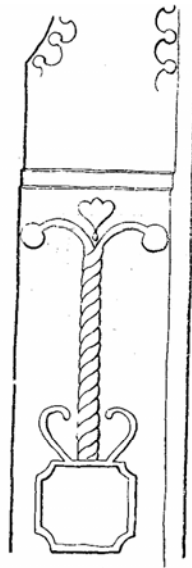
34. kép. Kapufélfák faragott részletei a Kászonnal szomszédos csíki Lokságból: a) Györffy Lajos, 1840, Menaság; b) Lukács János, Csíkszentgyörgy; c) Kánya Benedek, 1841, Csíkszentgyörgy; d) Márton Mihály, 1854, Csíkszentgyörgy; e) Karácsony Márton, 1906, Menaságújfalú; f) Lukács Elek, 1909, Menaságújfalú; g) András István, 1945, Menaság.

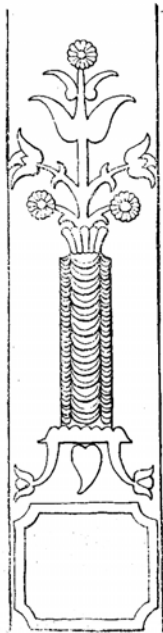
a

b

c

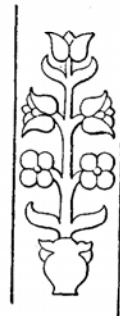
1

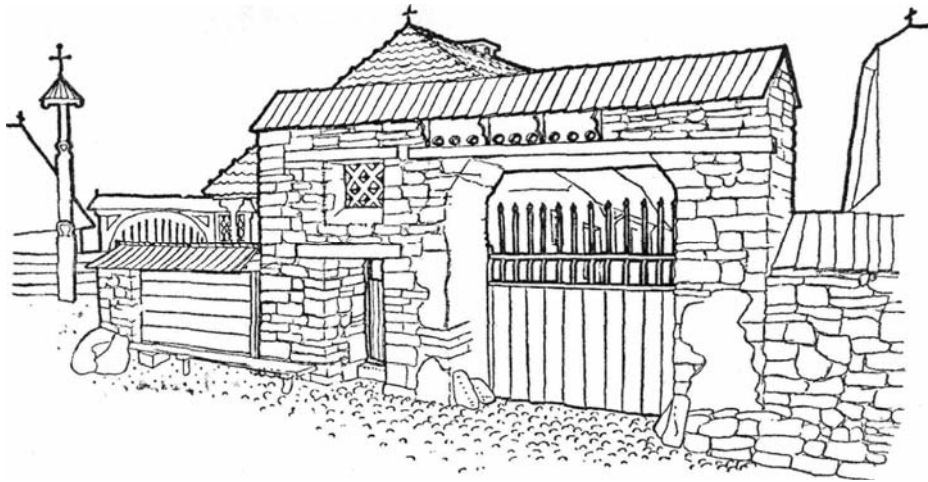
2

4

5

35. kép. Becze Simon kőkapuja 1899-ből, Feltíz (Kővár).

ját és méreteit igyekeztek kőben alkalmazni. Ezért hiányzik a bolthajtás, viszont megvan a faépítkezés agyfája és a kiskapu feletti rács.

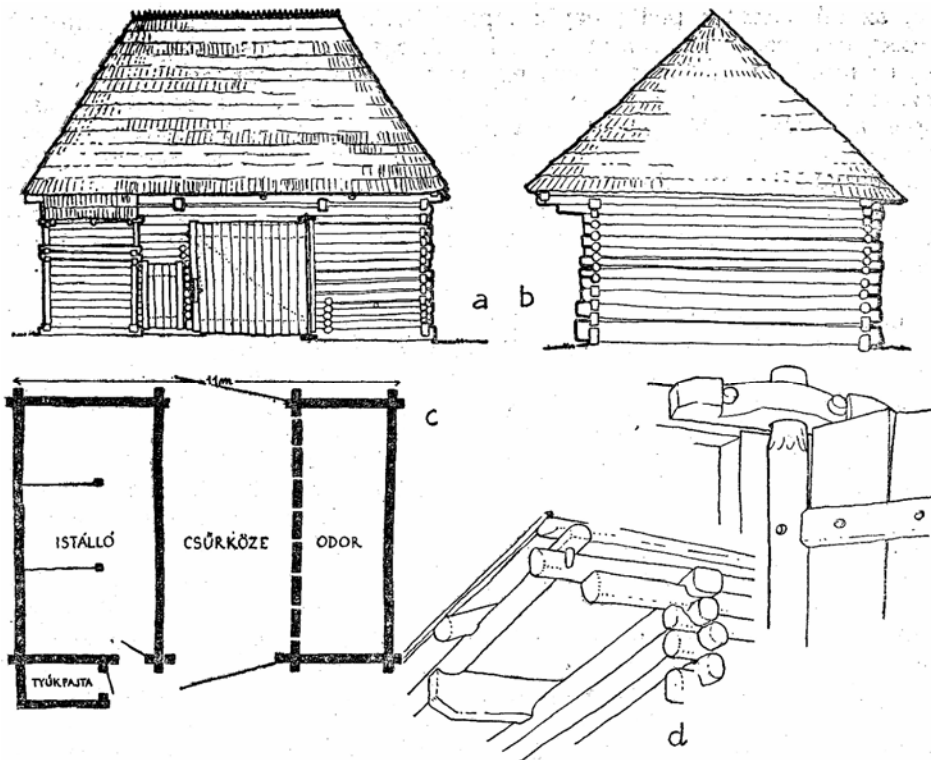
A megfelelő nagy cserefák kivesztével a kapukkal kapcsolatban két lehetőség közül kellett választaniuk: vagy megtartva a régi anyagot (a fát), visszatérnek a kisebb s egyszerűbb gyalogkapukhoz, vagy ha a kapu óriási méretén nem akarnak változtatni, akkor ezt más anyagból kell megvalósítaniuk. Kásonban a fejlődés egyelőre mindkét irányba mutat. A gyalogkapukhoz visszatérők a kisebbik bejáró fölötti „rács“ hozzáadásával tették e kaput a kötöttkapukra emlékeztető „rangossá“ (28c. kép, 7. fénykép), míg a nagy méretekhez ragaszkodók a fedeles téglakapuk (31b. kép, 11. fénykép) építését kezdték meg. Különösen a tőkés gazdálkodással hirtelen felemelkedett, megmódosodott családok építettek 1910 óta téglából a régiekre emlékeztető kötöttkapukat. Az első ilyen téglakaput „tusnádi mintára“ András Antal rakta magának, de mivel ekkor még más nem értett az új technikához, csak vagy negyven éve utánozzák, azóta, hogy egyes ácsok (városokon) a tégláépítést is eltanulták. Így vált a téglakapurakás első szakemberévé a sokfelé dolgozó id. Becze Dénes, majd Balázs Mihály lett kapós mester, aki 1950 tájától évente átlag négy-öt ilyen nagy téglakaput épített.

Annak ellenére, hogy e téglakapuk — akár csak a hajdani néhány kőkapu — a régi fa kötöttkapuk elhelyezését, beosztását és méreteit utánozzák, az új anyagnak s az ebből következő technikának megfelelően mégis más arányúak (30b., 31b. kép). A téglaoszlopokat széles kőcsutakra (alap) helyezik (a „csutak“ elnevezés is még a fa kapuláb emlékét őrzi), s mivel a téglaoszlopok igen vastagok és a galambdúc is hiányzik, az egész kapu szélesebbé és nyomottá válik. Az oszlopokat — a cserefa kapukhoz hasonlóan — gerenda, néha vaskapocs tartja ösz-

szé, az álboltozatot pedig egyik lapján befűrészelt s ívben meghajlított deszka utánozza. A háromszlopos kapuhoz szükséges sok téglá (kb. 1500 db) és munka (kb. 60 napszám) egy részének megtakarítására, egyik ács kezdeményezésére, a kevésbé módosoknál divatba jött a csupán kétoszlopos *kettőskapu*, téglá álboltozat helyett kissé ívesre faragott agyfával. Így az egész kitelik 800 téglából és 40 napszámból. Keskenyebb mérete a szűkülő (osztódó) telkeknek is jobban megfelel. Az 1952-ben elkezdődött kettőskapu divatja rohamosan terjed. A téglakapukat vakolás és meszelés nélkül piros színben hagyják, csak a fugázást *fehéritik* (meszelik).

Gazdasági épületek. A kászoni udvarba lépve, a kapuval szemben az udvar belső felét lezáró *csűr*t találjuk. A csűr az udvar legnagyobb épülete. Ahogyan a kapu — gyakorlati szerepén túl — jelkép is, mert gazdája társadalmi helyzetét is kifejezi, úgy a csűr egyúttal a környékbeli földművesek szemében az egész gazdaságot is tükrözi. Valóban, a csűr egyik felén épült *istálló* a hegyvidéki ember legfőbb vagyonának és „munkaeszközének“, a nagyállatoknak tartására szolgál. A messzi kászalókról, havasi szénafüvekről összeszedett szénának helye a csűr másik felén levő *odor* és a *csűrhíja*. Itt állott a behordott kenyérgabona is addig, amíg kicsépelődött. Ötven-hatvan évvel ezelőtt még hosszú hónapokig, egész télen át tartott a gabona kézi *cséppel* való elcséplése a *csűrközén*. Elöl, a csűr egyik oldalához ragasztva áll a disznóól, másik oldalon pedig a lúdpajta, a fölötte levő padlástéren vagy esetleg a disznóól helyébe ragasztva a *tyúkpajta* vagy *tyúkój* (3., 4., 5., 7., 36., 37., 38. kép, 12., 13. fénykép). A csűrközön, ritkábban pedig az oldalt meghosszabbított fedelének *árnyékában* (6., 7. kép) találjuk a szekeret, míg az ellentétes oldalon esetleg egy odaragasztott *juhajtát* is (3. kép). A csűr mögött vagy oldalában a gerendavégekre felakasztva tartják a *boronát*, *szánt*, *lajtortját*, a kiszolgált szerszámokat, bútorfélét. A csűrközén áll — kivéve a cséplés idejét — a még ki nem üresített hosszú egészvágásszekér (*hordószekér* gabona- és szénahordásra), a *félvágásszekér*, a *kocsisán* (utazó lovassán) és a *dögszekér*, amelyen az ekét, vetőmagot viszik ki vetéskor a földre. Itt keverik etetéskor a marhatakarományt, nyáron még faragnak, szőnek is itt, és ha úgy adódik, táncolnak, lakodalmaznak is benne.

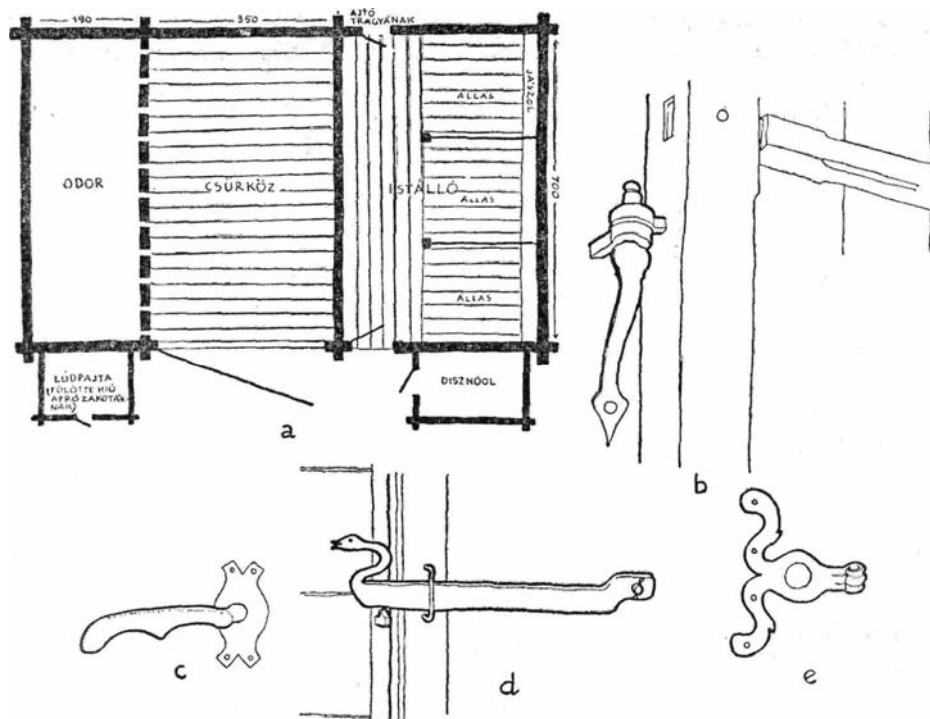
Annak ellenére, hogy a kászoni csűr nem tartozik a legfejlettebb erdélyi csűrök közé (az Udvarhelyszéken vagy Kalotaszegen szokásos „erkélyes“ csűr pl. itt ismeretlen), valamikor még kezdetlegesebb volt. Ha a kászoni csűrökről lehántjuk a rendszerint ma is csak utólag odatoldott eresze alatti polcszerű lenszárasztót, valamint az említett disznópajtát, tyúkólat s az esetleg még oldalt levő szekérszint és juhajtát a fölötte levő sarjútartóval, marad az istállóból, csűrközéből és odorból álló hármas tagolású csűr. De a csűrköz és odor közti fal hiánya azt bizonyítja, hogy az odor is a csűrköz későbbi bővítése az értékesebb takarmány és a szekérről ideiglenesen ide hányható széna, gabonakéve számára. Szegényebb telkeken, ahol nem állt modjukban s régi nagy csűr meg-

36. kép. Balázs Ignác Fekete 70 éves csűrje, Impér (Tekerő); a) szemből; b) oldalról; c) alaprajz; d) a jobb felső *csűrbüti* (gerezdbe rakott boronák, a *csűrgerenda* kiugró végére fektetve a *szélkoszorú*); e) a csűrkapu felső sarka.

újítani, ilyenféle istállóból és csűrből álló építményt emeltek, amelynek kis szerény marhatartó részét csak *pajtának* nevezik, mint a disznók, ludak s tyúkok helyét, a mellette levő fal nélküli csűr-részt pedig egyszerűen *színek*, amelynek „árnyéka“ óvja a száradástól s esőtől az ide rakott faeszközöket, s itt hányják fel a *pajtahíjára* a hazahozott takarmányt.

A népi építkezésnek Kászonban is egyik alapvonása, hogy az udvaron minden szükséglete számára, a kezdetleges emberi hajlék mintájára, külön „ház“-at épít.²⁵ S ahogyan a lakóház kezdetben egysejtű volt, egysejtű lehetett a csűr XIV—XV. századi őse is, a kezes jószág, főként a hátsló bekötésére szolgáló pajta. A fokozott belterjes mezőgazdálkodás, az állatok rendszeresebb otthoni telettése és a gabonatermesztés fokozása (melyet a Székelyföldön a XVI. századbeli tömeges jobbágyosítások is jeleznek) általánosíthatta a már rendszeres kézi cséplésre alkalmas, „árnyék“-kal és ellátott „lőház“-at, ahogyan a szomszédos Három-

37. kép. a) Hosszú András 90 éves csűrjének alaprajza, Kaszonújfalu; b—e) 110 éves kapu- és ajtóvasalások: Altíz; b) kapusarok; c—d) kapukilincs kívülről és belülről; e) tyúkolsarok.

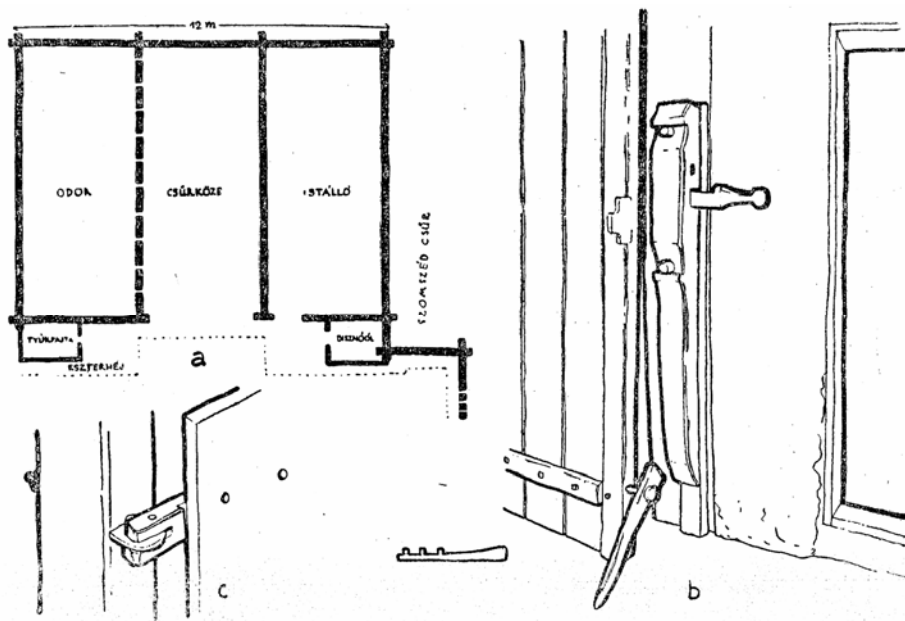
széken nevezték még a XVI. és XVII. században a színnel kiegészített pajtát (Bogáts i.m. 91.). E nevei alapján magyar—szláv eredetűnek tekinthető épület fejlődik aztán a következő században istálló-csürré, valószínűleg a kedvező földrajzi viszonyok miatt is fejlettebb szász mezőgazdaság befolyására (az „istálló“ és „csűr“ szó német eredetű).²⁶

Így jutunk el a fejlődés során addig a pontig, ahová már az idősebb helybeli adatközlők emlékezete is elér. A múlt században a jobb módúaknak még volt külön épült istállójuk a marháknak és külön épült csűrjük a takarmánynak. Utóbbi volt az ún. *hármascsűr*, a közbülső csűrközéssel s kétoldalt egy-egy odorral. Csupán egyeseknek, a 12—15 holdas gazdáknak volt külön disznópajtájuk is. A közepesek és szegényebbek, anyaggal és hellyel való takarékoskodásból is, ezeket szabály szerint összeépítették: „az odros (egy odros) csürt az istállóval, elől meg a disznópajtát hozzáragasztva s az eszterhéjéből lefedve“. Mivel a csűrköze fontos rakodó- és munkahely volt, némelyek a csak augusztus táján, széná- és gabonahordáskor elővett hordószekeret a csűr oldalához

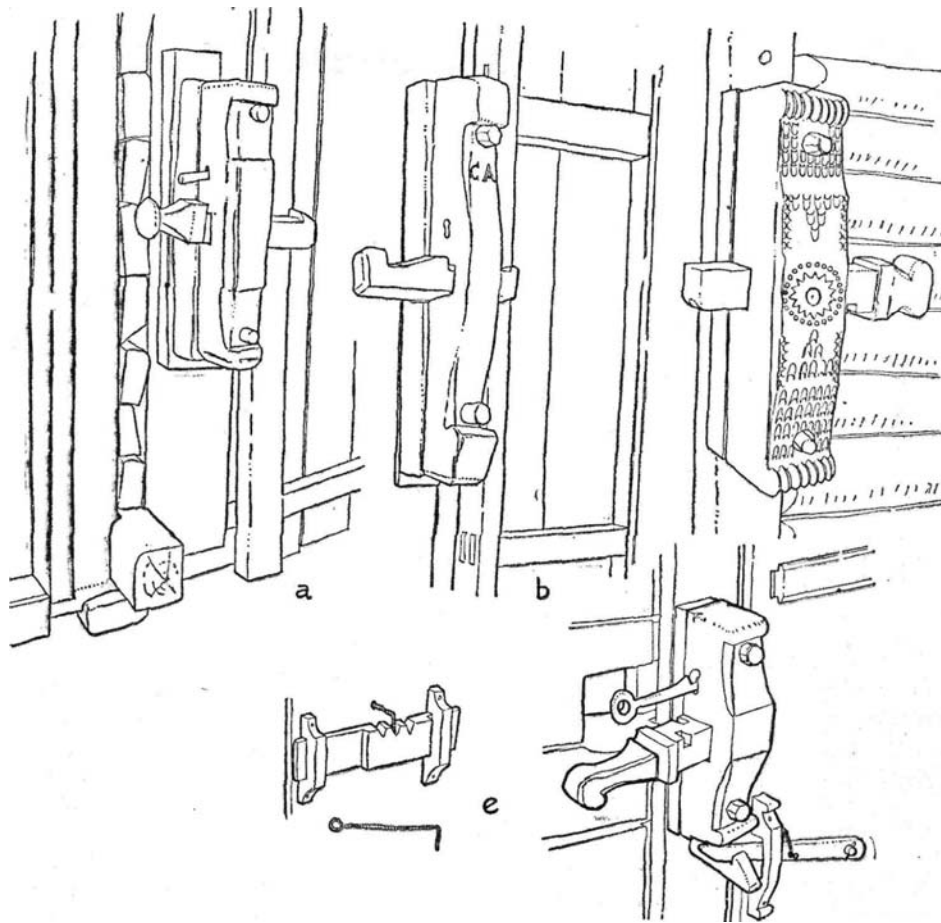
ragasztott *szekérrányékaljában*, *szekérszínben* tartották. A szekérszín híjúján ott tartotta az asszony a szétszedett *osztovátát*, ott állott sok egyéb használható és ócska szerszám, bútorféle, ide tették száradni az *eszközfát* is.²⁷

E régimódi csűrök teljes hossza általában 11—12—13 m — a gazdánál volt 20 m is —, *bémenetele* (mélysége) pedig 7—10 m. A csűrhosszból a közepén levő csűrköze 4 m szélességet foglal el, melyből a *kapuköze* (csűrkapu szélessége) 3 m. A csűrközétől egyik oldalt levő istálló rendszerint 4 m-nél tágabb, a másik irányba nyíló odor pedig 4 m-nél szűkebb volt. Ha az ökrös gazda szélesebbre akarta az istállót — mert az ökör hosszú állat —, akkor azt inkább az odor, mint a csűrköz rovására tette, mert a csűrközének — a szekér és cséplés miatt — meg kellett hagyni rendes szélességét.

A házhoz hasonlóan a csűr is csak faragatlan fenyőszálfákból volt gerzdesen „összeaggasztva“. A legelső vastag szálfák, a talpak alá tettek a sarkokon egy-egy nagy követ, míg a csűrközét, ahol régen kézzel csépeltek, *lepadolták*. A padolás úgy történt, hogy a csűrköz hosszában egymástól 1 m távolságra a földbe 4 cserefa gerendát fektettek, s ezekhez szegezték faszegekkel a vízfürészen e célra vágatott 9 cm vastag *fokos deszkákat*, oly tömötten, „hogy a *csűrpadláson* akár mákot is lehessen csépelni“.

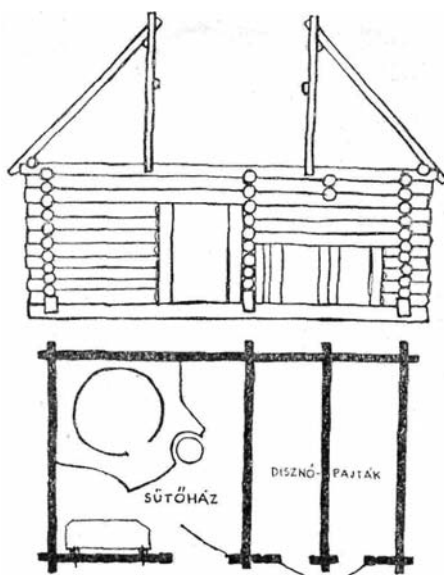
38. kép. Mihály Mózesnek a szomszédéhoz épített csűrje 1911-ből, Impér; a) alaprajz; b) csűrkapu fazárja és kitámasztója; c) disznóól ajtajának fasarka.

39. kép. Fazárak (kócsolók), a) Vánca Kelemen György csűrkapuján, Feltíz; b) Csűrös Andrásné 1851-ben épült csűrjén, Altíz; c) Dániel Ágoston csűrkapuján, Csík-bánkfalva; d) az 1800-ban épült Dávid-féle malom ajtajának kócsolója és gilincse ütközővel és bevehető madzaghúzóval, Csíkmenaság; e) sütőház ajtaján levő fazár. Pálfalva (Udvarhelyszék).

A *csűrderék* (fal) magasságát az határozta meg, hogy itt kellett dolgozni a kb. 2,10 m hosszú hadarós kézicséppel, és be kellett férnie a megrakott szénásszekérnek. Így lett a csűr falának átlag magassága 4 m (kivéve az újabb süppedékes altízi Mezőáltal utcát, ahol alacsonyabbra vették a csűröket, hogy könnyebbek legyenek). A csűrbe épült istálló viszont alig volt 1,30 m magas, és itt a boronák közeit belül sárral begyúrták, vagy szépen betapasztották, felül meg az egymástól 1 m távolságra keresztbe rakott gerendákra került a tapasztott deszkamennye-

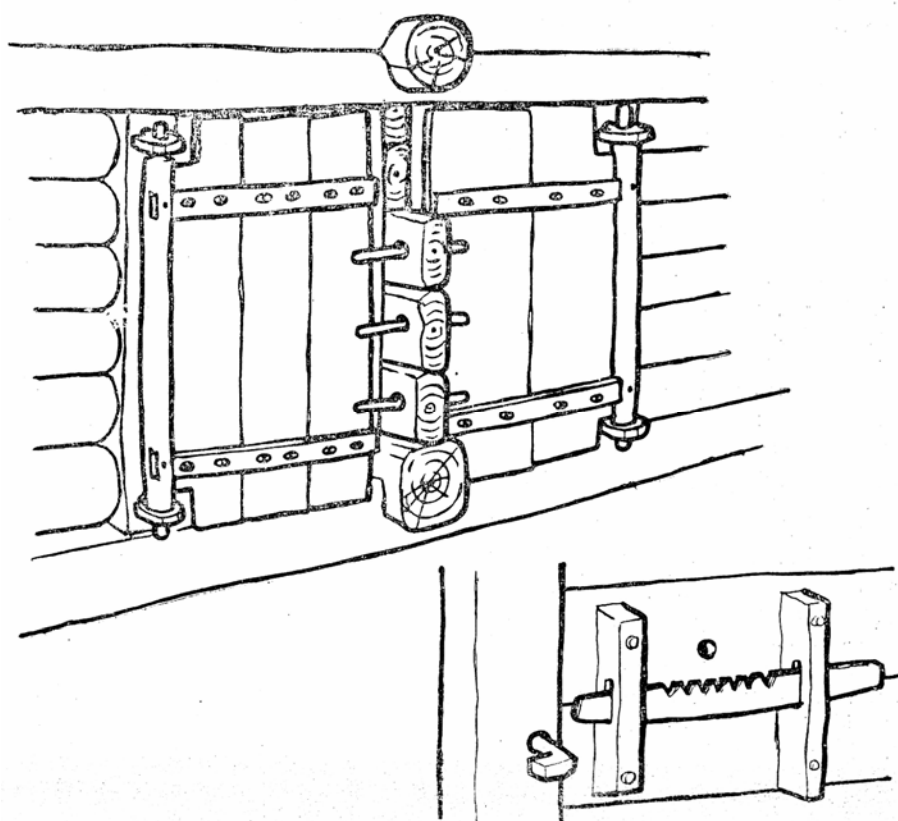
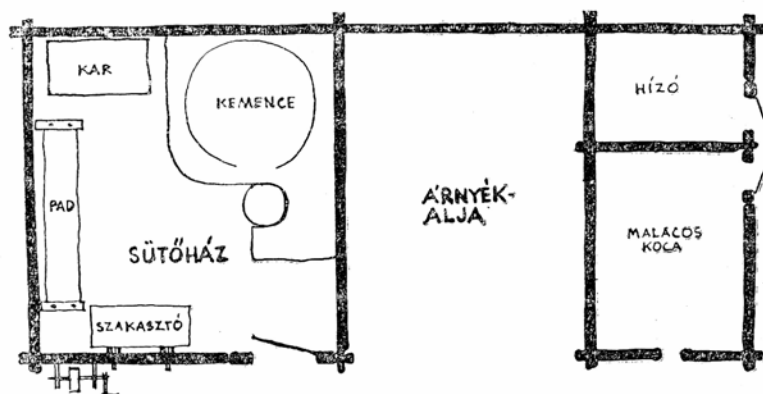
40. kép. Sütőház, mögötte disznóóllal, Jakabfalva.

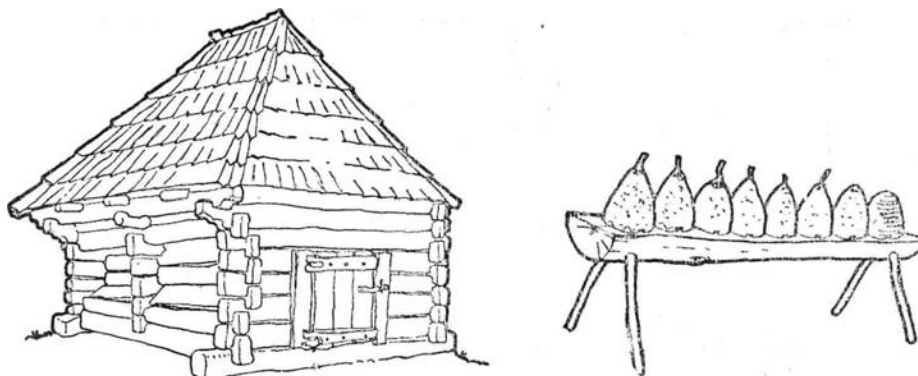
zet, a *felsőpadlás*. Az istálló alacsony volta és falainak tapasztása a marhák melegben tartását szolgálta, mennyezetének tapasztása pedig a pajtahíjára kerülő szénát is védte, hogy a marhák párájától ne pálljon meg.

A csürkapunál talpfa nem volt a szekérbejárás miatt sem. A kapu magassága 4 m-es fal esetén 3,20 m (36a. kép, 15. fénykép). Fontos volt, hogy az istállóajtó széles legyen, mert egészen a 20-as évekig Kászonban kizárólag az erős, jó ígás, öles szarvú, *magyarfajta szürkemarhát* (fehérmarha) tartották. A csürköz és odor közt alig 1 m magasságú falat raktak, hogy ezen át könnyen lehessen a gabonát, takarmányt ki- és behányani. E magasságig is csak azért rekesztették el az odort, hogy csépléskor a gabonaszem ne pattanjon oda. Az odornak — akárcsak a csürközének — mennyezete nem volt, hogy a rakományt egész a *keresztig* (tetőcsúcsig) fölraakhassák.

A falnál valamivel magasabb tetőszerkezetének alapját a négy keresztben álló fal mentén lefektetett *korcsolya* (keresztgerenda) képezi, amely elől átlag 80 cm-re ugrik ki. Ezekre kerül kereken a *szélkoszorú*, melyen *állazással* (horgolással) támaszkodnak a faszeggel is odafogott szarufák (36d. kép). A lecsüngő szarvazat által képzett *eszterhéjra* (eresz) kerülő zsindegy kb. 60 cm-re *cseppen* (áll ki) a koszorúgerendától. A két közbülső (csürköz iránti) korcsolyagerendára két szál *búzatartó fát* fektetnek, ezekre rakják föl a behozott búzakévéket, hogy innen csépléskor könnyen le lehessen hányni. Mivel az elég alacsonyan levő búzatartó-fákban az egykor használt cséphadaró munka közben „meg-megbotlott“, ezeket tréfásan *cséppütő-fáknak* is nevezték.

41. kép. Sütőház mögötte árnyékalja (szín) és disznóól (420 + 320 + 210 cm), alatta részletek: disznóól-ajtók és sütőház-ajtózár belülről.

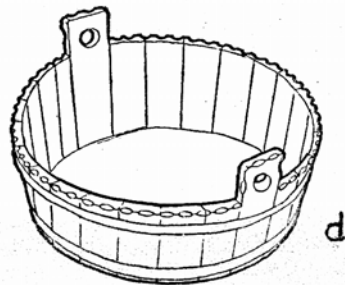
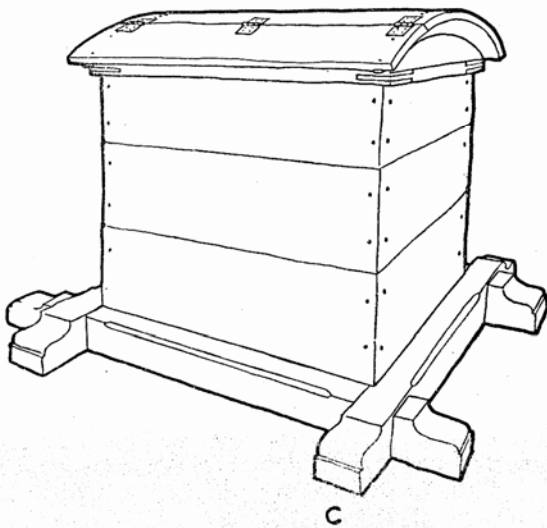
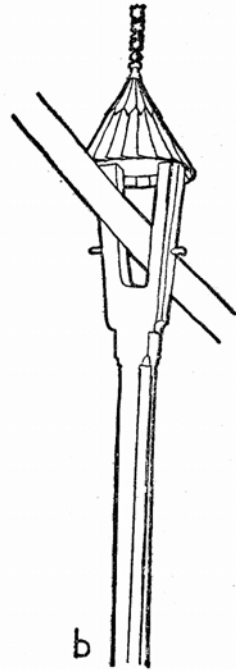
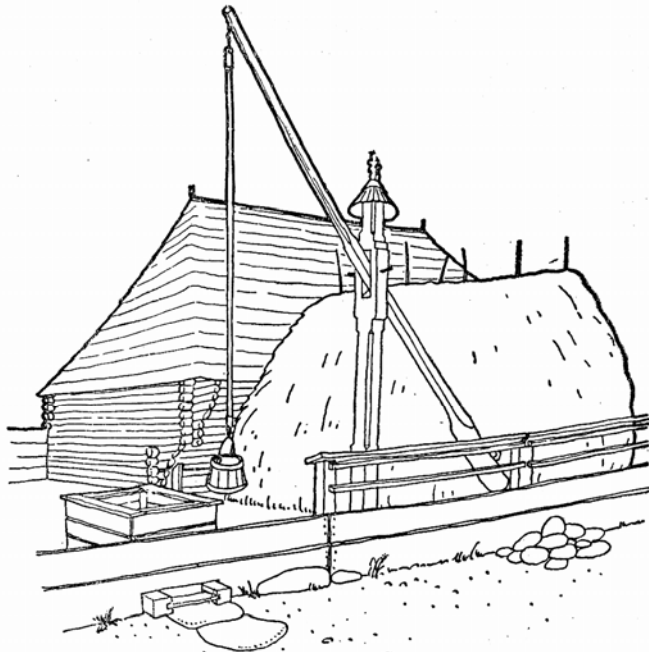

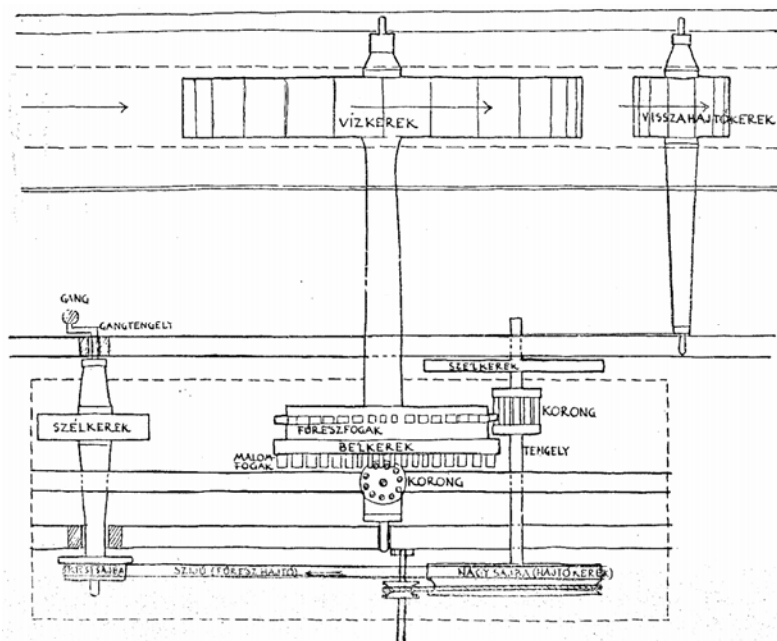
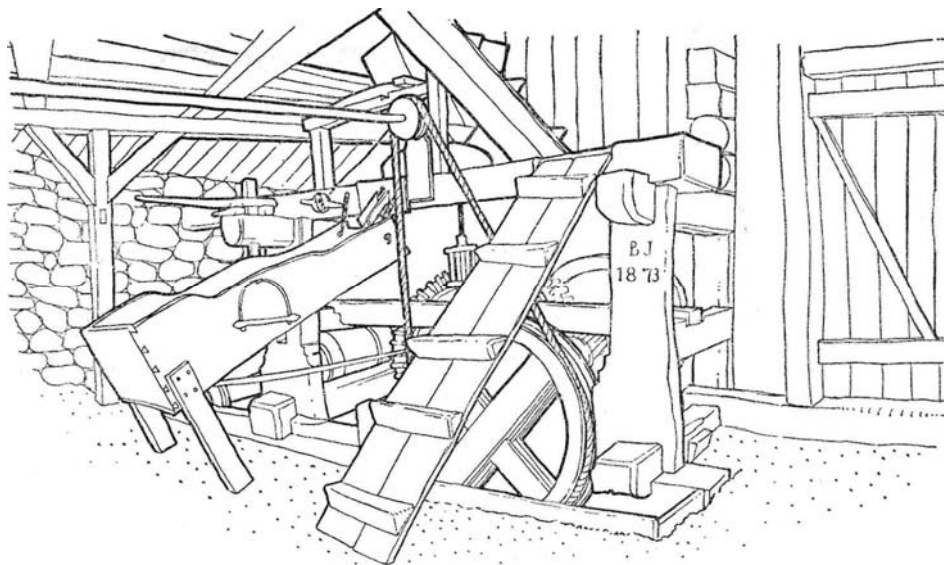
42. kép. Disznóól (Újfalu) és méhes az udvar szomszéd felőli oldalán, kettéhasított fenyőtörzsre helyezett méhkasok venyigéből és rozsszalmából.

A csűr mindig sátorforma kerek fedelet kapott, a szarufapárokat kaskasülők feszítették ki s fogták össze. A Z alakban elhelyezett hevederekkel összefogott deszka csürajtó fasarkon forgott, akárcsak a korabeli utcai kapuk s régi eresztők (36e. kép). Tekintettel a csűrben levő értékekre, de legfőképp a tűzzel játszó gyermekek kizárására, a csűrkaput hatalmas fa *kócsolóval* (zár) látták el, melyet a régiek néha cifráztak is (38b., 39a—c. kép). Hogy a szél be ne csapja, támasztót is szereltek a kapura (38b. kép).

Ehhez a tulajdonképpeni csűrhez ragasztották, bizonyos rendszer szerint, a már említett építményeket. Ezek egy részét a fejlődő lakáskultúra taszította el a háztól, s ugyanakkor a fejlődő mezőgazdasági igények vonzották a csűr felé. Így került ide a ház padlásáról vagy tölte alá a tyúkól és a ház alatti veremből — ahol hagyomány szerint valamikor egyesek a disznót tartották — a disznók helye, a disznóól.²⁸ Mődosabb vagy újabb telkeken már külön álló disznópajtát is találunk (42a. kép), s több esetben az udvaron elhelyezkedő színhez kapcsolva építik föl a kétrekesztékes „*kotéc*“-ot, a tyúkóllal együtt. Az új épületnek, a színnek bevezetését a telek szűkülése és a mezőgazdaság belterjesedése hozta létre. Az egyre szűkülő telkeken a különböző pajták bővítése — hogy az állatok körül járva rendszeresen almozni és takarítani lehessen — a csűr védelme alatt már alig volt lehetséges. Így keletkezik a teleknek a házzal szembeni vagy újabban a ház mögötti oldalán a sütőházzal összeépített disznóól (40. kép), s még gyakrabban a kicsi csűrhez hasonló, közbül nyitott hellyel ellátott épület, egyik oldalon a sütőházzal, illetve szerszámkamrával, másik oldalon a disznóóllal. A közbülső fásszín lesz egyúttal a gazda faragó helye (41. kép, 14. fénykép). Jel-

43. kép. Gémeskút. a) Kelemen György újabb módi gémeskútja. Feltíz; b) Acél Sándor régimódi természetes ágú *kútágasa*, Impér; c) Pinti János készítette újmódi fedeles *kútkáva*, Feltíz; d) *itatócséber* a kút mellett.

44. kép. Balázs S. Pál malma 1873-ból, Impér. A malom lisztőrő, dészkafűrész, cirkula (lécvágó körfűrész) és eszterga egyben.

lemző, hogy a szín ott jelent meg, ahol az azt létrehozó igények (konyha, disznótartás stb.) a legfejlettebbek, vagyis a módosabb rétegeknél. Figyelemre méltó, hogy a helyi gazdasági viszonyok folytán csak a század eleje óta terjedő gabonatarató helyiség ugyancsak mint külön kicsi „ház“ jelenik meg, szemmel tarthatása és a lakóházzal való kapcsolata miatt is rendszerint a házzal szemben, a sütőház régi helyén. Ma csak *gabonásnak* mondják, megjelenése idején azonban még *gabonásháznak* nevezték itt is, akárcsak Csikban és Háromszéken.

*

A kászoni székely népi építkezés a helybeli életmódnak és a társadalmi viszonyoknak megfelelő igény s az ezt kielégítő nyersanyag és mesterségi tudás eredménye. Eme építkezés sajátos vonásainak vizsgálatkor a helyszínen tanulmányozható különféle építmények, anyagok s technikák mellett figyelembe részesítettük a vonatkozó színhagyományt is, majd az így tett észrevételeinket — ellenőrzésként — a környező vidékekről ismert jelenségekkel és megfelelő történeti adatokkal vetettük egybe.

A kászoni népi építkezést meghatározó alaptényező az itt a legutóbbi időkig rendelkezésre álló hatalmas közös erdőségek fája — elsősorban fenyő — és az ácsmunka s egyéb famunkák ebből is eredő széles körű, mondhatni általános ismerete. E tényezők tették lehetővé, hogy az építkezés a legutóbbi időkig mentes maradt attól, hogy emberöltőként csupán egy-két ács vagy pallér irányítása alatt fejlődjék. Innen van a kászoni építkezés szerves fejlődése s a valóságos igényekkel kapcsolatos és felesleges formaságoktól mentes, valóban népi, közösségi jellege. Az építésnek eme általános ismerete és közösségi volta biztosította az építés anyagszerűségét és a helyes arányok megtartását, egyszóval művészi értékét.

Az épületeket mindenekelőtt egymással való kapcsolatukban vizsgáltuk. Ennek alapján megállapítható volt a különféle épületeknek a sajátos népeletben betöltött szerepe, csoportosításuk rendje, s így a telek, utca- és falukép jellegzetes vonásai. Mind a kászoni falu utcarendszere (víz menti főutak a sajátos zsákutcákkal), mind a telek laza, csoportos beépítési módja elsősorban egykori gazdasági és társadalmi okokra vezethető vissza. A telken belüli épületek fejlettebb vagy kezdetlegesebb építésmódja egyúttal az egyes épületfélék megszületésének sorrendjére és fejlődésére is rámutat. Az ereszes lakóház mint legnagyobb múltú s egyben legfejlettebb épület kialakulásának különböző fokait példázta és magyarázta a mostani sütőház, csűr vagy szín.

Ilyenformán a ház jellegzetes ereszének csíráját a még gazdasági célokat szolgáló árnyékaljában (állásban) ismertük fel, amely a jobbára még csak szilaj állattartással foglalkozó lakosság kezdetleges hajlékának végéhez toldódott, a későbbi pajták, sütőházak fedéltoldásaihoz hasonlóan (csűr, szín). Amilyen mértékben keletkeznek aztán a ház körül a speciális rendeltetésű épületek és szűnik meg a ház általános épület lenni, úgy alakul át az eresz fokozatosan belépőszerű kis helyiséggé. A legújabb lakóházak eresze már teljesen ilyen jellegű. Ugyanakkor a gazdálkodás, lakásigény és építéstechnika fejlődésének megfelelően a sütő-

háznak színné, a pajtának (istálló) csúrré kitoldott fedélalja vált a lakáson kívülre áttett különféle tevékenységek színhelyévé.

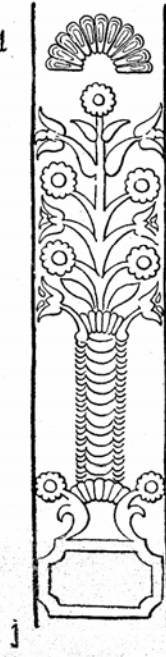
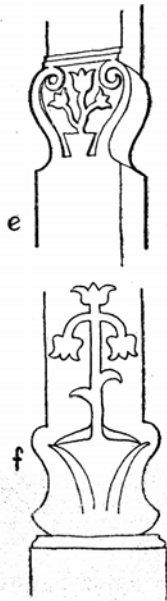
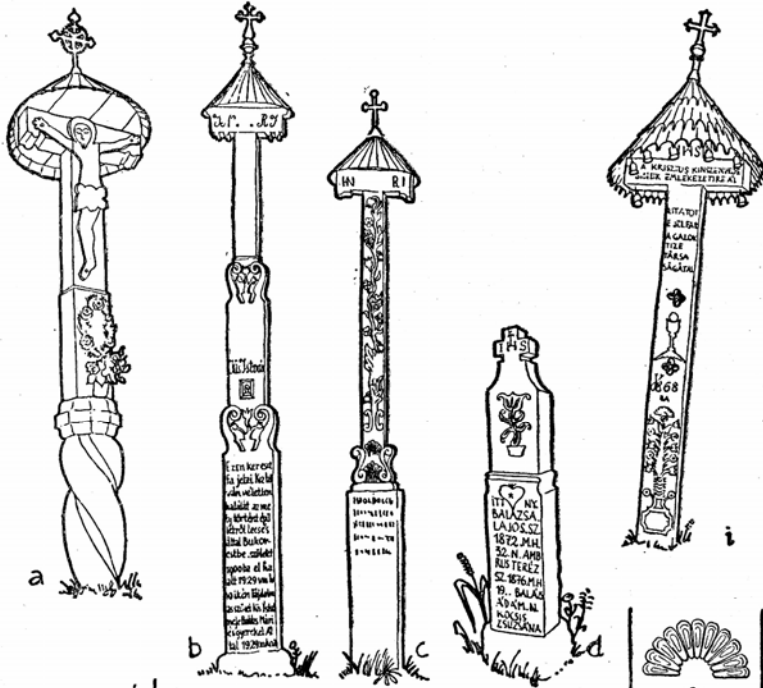
A lakóház alaprajzának és alaprajzi fejlődésének vizsgálata meggyőzően mutat rá a székely népi építkezés egyik határozott alaptörvényére: a belülről kifelé való fokozatos terjeszkedés és az ezzel kapcsolatos aszimmetrikus elrendezés szabályára, mely Kászonban a ház fő jellemvonásai közé tartozik.

Ahogy az épületfélések s ezek csoportosítása a helybeli lakosság életmódjával szoros kapcsolatban fejlődtek, úgy az építkezés a lakosság társadalmi viszonyait is híven tükrözi. A régi nemzeti társadalom bomlásával a Székelyföldön is fokozatosan kialakuló új társadalmi rétegződés a XVIII. századtól kezdve már szembevető kifejezést nyert. Különösen a kapu volt — elhelyezésénél fogva is — alkalmas arra, hogy méretarányaival, építésmódjával és díszítésével mintegy jelezze a telek gazdájának társadalmi hovatartozását (jobbágy, közsékely, lófő, nemes). A tőkés gazdálkodás idején lesz mindinkább észlelhető a vagyoni alapon (szegény, közepes földműves és nagygazda) való osztályrétegződés a lakóház építésében is. A „gyalogkapu“, „kötöttkapu“, „kőkapu“, a különféle téglakapuk, „egyes“- , „kettős“- és „hármasház“- formák az utca- és telekrendszerénél, épületféléseknél is világosabban tükrözik a kásznai székely társadalomban végbement szerkezeti változásokat.

A kásznai székely építkezés, utóbb jelzett formaváltozataival együtt, nem valami speciális kásznai szülemény. A hasonló történeti fejlődésű, hasonló életkörülmények, gazdasági és társadalmi viszonyok közt élő szomszédos vidékek népi építkezése is lényegében azonos képet mutat. A kásznai székely építészetnek sajátos helye éppen abban áll, hogy az összes székely vidékek közül leginkább megőrizte mindazokat az elemeket, amelyeket a székely népi építkezés jellegzetességének ismerünk. A félreeső kásznai medencét a tőkés rendszer vasúthálózata messze elkerülvén, a vidék népi építészetén a polgári építészet rontó hatása alig érvényesült, a városi építészet különféle haladó eljárásait maguk az idegenben is járt kásznai dolgozók (ácsok, kőművesek) közvetítették, a számukra érthetetlen és indokolatlan polgári ízlés meghonosítása nélkül. Ez a magyarázata elsősorban a kásznai népi építkezés viszonylag egyenes vonalú fejlődésének, egységes megjelenésének s annak, hogy itt valóban a helyi valóság talajából nőtt, fejlődött és továbbfejleszthető népi építészetet találunk.

Annál jobban el kell marasztalnunk azokat a felelős embereket és tervező építészeket, akik a korábbi évtizedekben nemcsak hogy nem vették figyelembe a vidék helyi építészetét, de egyenesen arra törekedtek, hogy idegenségükkel minél inkább kitűnjenek az új építmények a falu egységes képéből. A századforduló tájt épült hangár-formájú elemi is-

45. kép. Keresztek: a) régi stációskereszt, festett, a templom előtt, Altíz; b) sírkereszt, 1929-ből, Altíz; c) sírkereszt 1907-ből; d) újmódi (követ utánzó) festett sírkereszt, Altíz; e—h) sírkeresztek faragott részletei, Altíz; [e) 1904-ből, f) 1908-ból, g) 1911-ből, h) 1913-ból]; i) útféle kereszt 1868-ból és j) domború faragású részlete, Csíkszentgyörgy.

kola, vagy a harmincas években épített ún. bizáncias óvoda, vagy „amerikai” községháza jelzik ezt a néptől idegen szemléletet és törekvést. Szocialista rendszerünk e téren is a gyökeres változtatás lehetőségeit teremtette meg. Ennek gyümölcsei az iparművészet több területén megtermettek már, ideje, hogy az építkezés terén is éljünk ezekkel a lehetőségekkel. Természetesen ez nem csupán szándék kérdése, hanem megfelelő felkészültséget, általános műveltséget és előzetes dokumentálódást igényel az illetékesek részéről. Káoszban, akárcsak szerte a Székelyföldön, Hargita megye falvaiban is, új lendületet kapott a magán- és középépítkezés egyaránt. Újabb és újabb iskolák, művelődési otthonok, néptanácsházak, óvodák, kórházak, szövetkezeti épületek, boltok épültek és épülnek. Az új épületeknek is elhelyezésükkel, külső és belső architekturális kiképzésükkel kifejezésre kell juttatniuk a nép művészeti hagyományai iránti őszinte érdeklődést, a nép munkájának, alkotóerejének értékelését, amely valójában szocialista rendszerünknek is lényege.

JEGYZETEK

¹ Huszka József *A székelyház* (Bp. 1895) c. tanulmánya által kiváltott vitához szól hozzá Jankó János (Ethn. VI. 1895, 18.) hasonló című írásában, már az ezredévi szabadtéri „néprajzi falu”-kiállítás tanulságai alapján. Néhány év múlva Szinte Gábor (NéprÉrt. I. 1900, 101, 159.) igyekszik Huszkával szemben (NéprÉrt. I. 1900, 27.) tisztázni a székelyház kérdését, elsősorban alaktani vizsgálatok alapján. Újabb adatokat hoz Cs. Sebestyén Károly Háromszékről (NéprÉrt. VI. 1905, 1.) és Gyimesből (NéprÉrt. X. 1909, 190.), majd Malonyay Dezső (*A Magyar Nép Művészete* II. Bp., 1909, 83.) és Viski Károly (NéprÉrt. XII. 1911, 99—127.). A kérdéshez szól még hozzá Lükő Gábor (NéprÉrt. XXIV. 1932, 77.), id. Kós Károly (*A Székely Nemzeti Múzeum Emlékkönyve*. Sepsiszentgyörgy 1929. 647.). Bátky Zsigmond *A Magyarország Néprajza I.* kötetében írt *Építkezés* fejezetében és Cs. Sebestyén Károly *A székelyház eredete* (Bp. 1940) c. tanulmányában tisztáz számtalan kérdést összehasonlító vonatkozásban is, különösen a R. Bünker *Das Szekler Haus* (Wien 1899), H. Phleps *Ost- und Westgermanische Baukultur unter besonderer Würdigung der ländlichen Baukunst Siebenbürgens* (Berlin 1934), majd Vuia Romulus *Le village roumain de Transsylvanie et du Banat* (București 1937) tanulmányaival kapcsolatban.

² Huszka romantikus, Ázsiából eredeztető elképzelését ellenőrizve veszi a kaput alaktani elemzés alá Szinte Gábor *A kapu a Székelyföldön* (NéprÉrt. X. 1909, 40—55, 97—101, 167—178.; XI. 1910, 27—31.) c. tanulmányában, majd Viski Károly (*Adatok a székelykapu történetéhez*. NéprÉrt. XXI. 1929, 65—88.) az eredetről szóló véleményeket foglalja össze, maga pedig a középkori várkapuktól származtatja (1. még a MN. I. 303). Cs. Sebestyén Károly (Ethn. XXXIV. 1923, 40. és L. 1939, 296.) vizsgálja a székelykapuk egyes elemeinek elterjedését, továbbá Szabó T. Attila *Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. II. Székelykapuk és fazárak*. (Kolozsvár 1939) c. tanulmánya hoz számtalan történeti adatot a családi levéltárakból. A székelykapu állításával N. Burta Károly (NéprÉrt. XXXI. 1939, 17.) és Haáz Ferenc *Udvarhelyszéki fámesterségek* (Kolozsvár 1942) c. tanulmánya foglalkozik. Mind e kutatómunka összefoglalását adja legújabbban B. Nagy Margit: *A székelykapu eredete és múltja* (Korunk 1958, 6. sz.), amelyben utalás történik az akkor már közlésre kész jelen tanulmányomra is. Uő.: Hargita-kalendárium. 1972, 192—198.

³ Szinte Gábor egyetlen kis tanulmánya foglalkozik a székely csűrrel (NéprÉrt IV. 1903, 1—22.), és id. Kós Károly *Erdély népi gazdasági építészete* (Kolozsvár 1944) c. csonka tanulmánya érinti néhol a székely gazdasági építkezést is.

⁴ A Székelyföldnek népi építészetről való általános tájékozódás érdekében általam való bejárására Gh. Focşa, a bukaresti Muzeul Satului igazgatója társaságában 1948-ban került sor. Ez utunk eredményeként kapott helyet később a Muzeul Satului-ban egy csíkbánkfalvi, az Erdélyi Néprajzi Múzeumban pedig egy kászoni impéri székely udvar. Kászoni népi építészetével kapcsolatos tájékozódó gyűjtésem viszont 1950-ben volt lehetséges, s ennek eredményessége bátorított arra, hogy 1951-ben akadémiai kutatótervemben szerepeljen témánk.

⁵ Háromszék és Udvarhelyszék egyes részein a telkek tűzveszéllyel fenyegető sűrűsödése, az örökösök közti osztódás útján, egybeesett az erdők pusztításával fellépő fahiánnyal. Így szaporodtak el a helyi téglá- és cserépgyárak, és az új anyagok birtokában e vidékek népe fokozatosan áttért a szomszédos szász vidékeken akkor már divatozó városias egybeépített utcafrontú, részben sorosudvarú, géberes tetős építkezésre. Ugyanakkor Kászoni a kínálkozó faanyag továbbra is megmaradt építőanyagként, s a telkek sűrűsödése, vagyis a tűzveszély ellen a szabadabb épületsoportosítás fenntartásával, új utcák létesítésével védekeztek. Felcsíkbán, Gyimesben vagy az udvarhelyszéki Hargitaalján a faépítés akkor is uralkodó maradt, midőn a szerszámok leltára és a velejáró mesterségi tudás már tetemesen megnőtt. Így a faépítésnek számos új megoldását, továbbfejlesztését találni itt.

⁶ A kis zsákutcák nemzetségi jellegét példázza Bene Antal esete, aki vagy negyven éve költözött, telekcseré útján, Feltízről az impéri Bodók utcájába (zsákutca). (Bodó Gergely Ignác szorultságában cserélte el telkét Bene egy kisebb telkével.) A Bodók közé került „idegent” szomszédja, Bodó Dénes egy ízben megfenyegette, hogy „úgy béfenekellek ide, hogy nem jössz ki belőle”, vagyis kertet tesz a nemzetségi zsákutca elejébe, s nem hagy kijárást az ideszorult jövevénynek. Jellemző az is, hogy a Bodók utcájában ez egyik Bodó fiatalon maradt özvegyét a rokonság egy másik Bodóval adta össze, hogy a telek ne kerüljön „idegen” kézre.

⁷ „Megkezdtem jární tizenkét esztendőttől fogva, de akkor még Csíkszeredában sem lehetett csak deszkás tetejű házat látni, faszegvel leszegezve. Akkor minden fából volt: szekerek talpa, lócskarika gúzsából, faeke, faszegek” — mondta Balázs S. Pál (1952-ben 83 éves) impéri molnár.

⁸ A lakosság szaporodásával együtt gyarapodó állatállománynak a régi külterjes tartás mellett mind újabb legelőkre és kaszálókra volt szüksége. Így egyes, székérről nehezen megközelíthető erdőket szándékosan irtottak és alakítottak át legelőnek, a közelebbieket meg kaszálónak. Így lett 3—5 nemzedékkal ezelőtt az impéri *Tekerőbükkje Tekerőcsereje, Tekerőpataka* és *Záspás* nevű erdőkből legelő, és csupán *Hegyerdő, Nagyrépat* és *Kisrépat tartományokat* (határrészeket) hagyván még meg erdőnek. A *Kurtanyíret* vagy 50—60 éve árverezte el a község idegen tőkés kitermelő vállalatoknak. Altíz és Feltíz *Vénzorok, Bászorka, Kerítés-teteje* nevű erdeit vagy 100—110 éve a pásztorok gyűjtötták meg, és „jó legelő lett belőle” — mondják. A *Vég* és *Törös* nevű kaszálók is 200 évvel ezelőtt még községi erdők voltak, akkor osztották fel tízesek szerint a lakosok közt, hogy azok pusztítsák és kaszálóvá alakítsák. Ugyanúgy lett erdőből kaszálóvá a *Borut* és *Lakatos György ortása* (irtása) is, ötven éve pusztították ki a *Kardosoldalát*, majd a *Mezőátalt*, amelyen azóta egy új utca is épült, *Lesődöt*, ahol egy gyimesi csángó irtványtelepülés keletkezett, továbbá a *Nádaska, Szélcseréje* és *Tilalmascseréje* erdőket, melyeknek fáját 1895-ben adta el a közbirtokosság egy bécsi bútorcégnek. Így a mintegy 3300 hold szántón és kaszálón kívül Feltíznek és Altíznek ma kerekén 4000 hold erdeje és erdei legelője van.

⁹ A megrendelő gazda jó agyagos földjén (pl. *Nádas, Hosszú, Határpatak* s más tartományokban) a már előkészített anyagból egy cigány család naponta átlag 800—1000 téglát *vetett ki*. Egy házhoz átlag 12—15 000 téglára van szükség, melynek ezerét 1935 tájt 100 lejért, egy kenyérért, 1 kg túróért, 1 kg szalonnáért és 1 liter pálinkáért vállalta a téglavető.

¹⁰ Erre bőven van adatunk a XVII—XIX. századból. A *torockói, csíki és hunyadi vas* közül a torockói volt a legállandóbb, különösen miután a madarasi hármort a XVI—XVIII. század fordulóján maguk a lázongó székelyek rombolták el. A torockói félkész vasat (pántvas, kapavas, ekevas) 1800-ban Kézdivásárhelyen rendszeresen árusították a „vasat áruló boltban“ (Bogáts, *i. m.* 158.). A láposi és szentkeresztbányai vasbányák és hámorok már későbbiek, s így kisebb jelentőségűek voltak, hiszen a XIX. század első felében már megindul a nagytőkés részvénytársaságok vasbányászata és kőszénrel való modern kohászata, vasáru termelése.

¹¹ Háromszék havasalji falvaiban ekkor már két és fél százados múltja volt a vízfűrésznek, az első adat — mégpedig egy „közfűrész“-ről — Kovásznáról való 1608-ból, majd Gelencéről és Zágonról meg más olyan falvokról értesülünk a XVII., XVIII. és XIX. századból, ahol még sok malom és ványoló is volt (Bogáts, *i. m.* 45—6.). Csíkban is már korán voltak vízfűrészek, így pl. a csikmadarasi most is látható 31 „társulati“ vízfűrész közül többről bizonyosra állítják, hogy legalábbis a XVIII. században már fennállottak.

¹² A hasonló eset rendszeres volt a közeli, erdős Csikmenaságon, ahonnan az alsíki medence közepén fekvő fátlan falvak (pl. Szentisimon, Szentimre, Kozmás) lakói házakat és csűröket vásároltak és azokat elszállították. (Új épületek megrendelése azonban lehetetlen volt a régi időben, mert a közerdők fáját a tagosítás előtt nem volt szabad üzletezésre használni.) A régi kisebb és egyszerű konstrukciójú épületek elszállítása könnyű volt. Az udvaron belül csupán vontatták a kisebb melléképületeket, a más utcába vagy faluba szállítandó épületeknél már „leszámozták“ a boronákat meg szarufákat, és szekérral szállították el a fákat, hogy az új helyen aztán visszaállítsák.

¹³ Erre mutat az elkésve épített székelyföldi vicinális vasút, amely pl. Kászont ki is hagyta, s általában a XVIII—XIX. század eleji székely bányászat, manufaktúra és kézműipar visszaesése, a régi városok (pl. Kézdivásárhely, Udvarhely) visszafejlődése.

¹⁴ Így pl. Okos József, 1944-ben „leégett“ ember, miután fát szerzett, meghívta napszámra Balázs Mihály ácsot és még vagy tíz rokont, akiknek egy része már magától is ott volt. A mester, mivel annyinak nem tudott egyszerre munkát adni, beosztotta a „kalákásokat“ két ötös csoportba, s megmondta, hogy melyik csoport mikor jöjjön.

¹⁵ Máté Imre fiatal feltízi lakos, akinek összesen 67 ár szántóföldjén, egy disznón és öt tyúkon kívül csak dolgos felesége és öt apró gyermeke volt, már 1947 óta a moldovai Dormány faluban levő olajtisztító gyárba szegődött el ácsmunkára, ezzel tartja fenn családját, amely szülei házában szorong. 1951 május-júniusában hazajött 3 heti fizetéstelen szabadságra, és feliben, harmadában kaszált azoknak, akik egyedül nem győzték munkaerővel. Decemberben vette ki rendes szabadságát (20 napot), majd 1952 januárjában 5 hétre a hideg és anyagihiány miatt bocsátották haza a gyártól, fizetéssel. E két szabadságot használta fel Máté Imre háza felépítésére. Még 1949-ben kapott a községi néptanáctól 120 darab száraz „dézsmafát“ házépítésre, a község számára kitermelt és elkészített 120 más fa ellenében. A kapott fát ledöntötte, a héját lehántotta és két csomóba összehordta az erdőn. E munkával a hívott öt segítséggel (apja, szomszédok, jó barátok) öt nap alatt végzett. Mivel marhája nem volt, hívott néhány szekeres szomszédot és rokont kalákába, akik a feltízi havasról rendre behoztak 50 „terű fát“ (egyenként 2—3 szálát). A fát lerakták az impéri „gyárnál“, ahol pénzért leszögletesítették, és a végeket levágták Máté Imre jelzése szerint. A fát innen kalákába hívott négy szekeres hozta el a feltízi üres telekre. A kalákásoknak adott kint az erdőn falatoznivalót, hazaérkezve meg vacsorát (töltött káposztát). Még 1950-ben egy jó barátjával valamelyes pénzért kihányattott 4 öl követ a szarvaskői kőbányában. A követ két fordulással 14 kalákás szekér hozta el; a szekeresek első érkezésükkor kaptak reggelit, majd este vacsorát. Négy fizetett emberrel együtt kiásták az egyik szoba alá kerülő 2 m mélyű pincét és az 50—60 cm mély fundamentumot egy „kőszélességben“, s a követ sárral berakták. Ekkor kezdődött aztán a ház falának felrakása, amelyet a fent említett szabadságok idele alatt végzett el Máté Imre egy-két hozzátartozója segítségével. A szarvazatra felkerült cserepet felesége és nagyobb gyermeke adogatta fel.

Amikor a hideg miatt mást nem végezhetett, kidolgozta (cifrán kifűrészelte) a tornácdeszákát. 1952-re maradt a nagyjában kész ház lakhatóvá tétele. Elsősorban a konyhát és kamrát *készítették be*, aztán megcsináltatta — pénzért — az egész házra a dupla ablakokat és az ajtókat, s következett ezek fölszerelése, a tapasztás (csak belülről) és a lepadolás.

¹⁶ A ház alapjának lerakása igen nevezetes mozzanat volt, mivel a vad természet meghódítását jelentette. Ezért az őshit szerint a természetet áldozattal kellett kiengeztetni. Ennek csökevényes formája volt a legutóbbi időkig az, hogy a ház kapu felé eső sarka alá pénzt tettek, „hogy a kapu felől jöjjön a szerencse a házhoz”. Mikor aztán erre rátették a talpat, a kalákások ráültek, ittak egy pohár pálinkát, és szerencsét kívántak a gazdának, majd a pálinkás korsót (vagy üveget) összetörték és a talp alá tették, ahová a gazda még piculát (aprópénzt) is hajigált. A munténiai és székely balladákban megőrzött balkáni eredetű emberáldozatnak egy csökevényes formáját gyakorolták Kászonimpér falu Doboly nevű utcájának román lakosai, amikor 75 évvel ezelőtt kis kőtemplomukat építették: egy odaváló „szép asszonynak a képít” rakatták bele a falba, hogy a fal ne omoljon össze. Jellemző a hiedelem erejére, hogy bár az asszonynak (Oláh Mária) csak „a testmagasságát vették le” (mérték a falhoz), mikor a fal mellől elengedték, összeesett és meghalt.

¹⁷ A szarvazat fölszerelése egyúttal a közös építőmunka végét is jelentette, mert a befedés mindig a gazda saját dolga volt. Ilyenkor tehát a keresztre kis virágcsokrot kötöttek vagy koszorúcskát tettek, amelyet a lányok vagy a jó szomszéd-asszony kötött. A gazda föl vitt a kalákásoknak, ácsoknak egy üveg pálinkát, s miután azok ott a háztetőn megitták, az üres üveget a mester ledobta, lehetőleg úgy, hogy el ne törjön, mert ellenkező esetben azt jósták, hogy „a ház nem lesz szerencsés”.

¹⁸ Háromszék fátlanabb vidékein máig is látható zsúpos ház, „hogy a tetején kikél a fű”. 1729-ig még „supos” udvarházat is említenek itten (Bogáts, *i. m.* 152.). Udvarhelyszék egyes falvaiban is (pl. Siklódon) csak 1950 tájától tűnik el végleg a szalmatető. E vidékeken, jellemzően, a régi szalmatetőt már egyenesen a piros cserépfedél váltotta, illetve váltja fel.

¹⁹ Jellemző a kászoni románság házainak ugrásszerű fejlődése. Az egykori jobbágyág „majdnem kaliba”-féle egysejtű hajléka az 1848-i jobbágyfelszabadulás után már nem ment át a lassú fejlődés ereszes megoldásain, hanem — akárcsak a moldovai románoknál — egyszerűen megkettőződött, az új helyiség lévén egyszerre a belépő és konyha. A ház oldalkamarája viszont már nem azonos a moldovai „chiler”-rel, amely a lecsüngő eresz alatti raktár.

A kászoni határban levő csángó házak — az erdei irtványtelepekre jellemzően — még csakis faépületek, bár már farkasfoggal. A tág telken a ház hosszú oldalával néz a kapura, s e beállítás a részarányos beosztást és igényel: az *eresz* a lényegében két helyiségből álló ház közepére kerül, bejáróul.

²⁰ A sok apró malom létezése a Székelyföldön azzal magyarázható, hogy az itteni szabad székelyeknek — szemben egyes jobbágyvidékekkel, ahol a malomépítés, akárcsak a kocsmatartás, a földesúr kiváltsága volt — jogukban állott malmot építeni. Itt lehet egyik kulcsa a székely ezermesterség kialakulásának és a székelység viszonylag fejlett népi építkezésének is.

²¹ Így pl. Impéren a Balázsok, Altízen a Beczék, Feltízen a Beczék, Veresek. Az impéri nyolc kötöttkapu közül hatot ma is a Balázs telkek előtt találni. Jellemző a kötött galambdúcos kapuk osztályvonatkozására, hogy a szomszédos alcsíki Menaságon is az 1949-ben még létező húsz ilyen kapu közül kilenc a huszár családok tulajdonában volt.

²² Egyes felcsíki falvakban, ahol ezelőtt nem volt szokásos a kötöttkapu építése, ugyancsak a „módosok” kezdték csináltatni a két világháború között. E kapuk közül a fenyőfából való helybeli mesterek munkái, a hozatott cserefából cifra faragással s festve készületeket pedig az udvarhelyszéki Fenyédről hozott kapufaragó mesterek készítették.

²³ L. Szabó T. Attila, *i. m.* A nagy fedeles kapukat Moldovában is a kivándorolt székelyeken kívül a *bojárok* és *rážeşek*, Olténiában ugyancsak a kisbojárok és szabad parasztok körében építettek. Az erdélyi románság között is a bizonyos kivált-

ságokkal rendelkező mócok és Máramaros nemesített falvaiban terjedt el a kötöttkapu.

²⁴ Kászonszék királybírójának „udvarában bé akarván menni, jutottunk az udvar napnyugat felől való büttijén lévő nagy kapura, melynek kötött cserefából való drányicával fedett lábjai vannak, ennek egyfelé nyíló fenyőfa hevederekre szegzett deszkái vannak: semmi vas nem találtatik rajta“, „Csűrőskert tanorokjában, midőn bémentünk volna, értünk... egy nagy cserefa lábokra épített és kötött galambbúgos kapura; ez zsendellyel fedett, egyfelé nyíló fenyőfadeszkából faszegekkel fenyőfa hevederekre szegzett kapuja; ennek fellyül vas kávája, allol pedig vassarka, a kis ajtója hasonlóképpen fenyőfa deszkából fasarkokon forgó, mindeniknek fazárja vagy“ (Szabó T. Attila, *i. m.*, Kászonimpér címszónál).

²⁵ Hogy a jószágtartó épületet is sokáig még háznak nevezték, oklevelek bizonyítják. Így 1585-ben két szomszéd „lőházá“-ról mint „közház“-ról (közös lópajta) van szó, sőt még 1758-ban is említenek olyan „ház“-at, amelyet „marhákat telettetvén benne, pajtának tartottak“ (Bogáts, *i. m.* 91, 112.). Ezzel magyarázható, hogy a sütőház máig is „ház“, sőt a moldovai csángók még a tyúkpajtát is sok helyt „pislenyek házik“-nak mondják.

²⁶ Kászoni levéltári anyag híján a szomszédos alcsíki Menaság papi gazdasága adataira utalunk. 1786-ban „A plébániális Istállót újra fedik... az hegyibe es régi szalmát hántak“. 1787-ben a „csűrnek Újfalú (Menaságújfalú) ujj talpat tett“, 1795-ben „Ujj Padlást“ tesznek a csűrbe, 1799-ben „deszka alá“ teszik a „szekérszint“, az „istállót, sertéspajtát újrarakatják“ és deszkával fedetik; 1809-ben a plébániális „Csúrt egészen újra padlatták, új deszkával és új talpakkal“ látták el (Csíkmenasági r. kat. egyház gondnoki számadatai).

²⁷ Régebben, „ha erdőn járt, hozta a keményfát s szárasztotta, s ha eltört valami, megcsinálta vagy vitte a szomszédjához, mert akkor minden második ember tudta csinálni a szekeret“ (helyi közlés).

²⁸ A disznópajta rendszeres építése Kászonban nem régi, még 60—80 évvel ezelőtt is alig termeltek burgonyáit, gabona is kevés volt, kukorica pedig a zord éghajlat miatt ma sem terem. Így aztán „legfennebb minden századik embernek ha volt disznója“. A disznókat a 10—15 összeálló gazda „szerre“ (sorban, felváltva) makkoltatta a „cseresekben“ s „bikkeseekben“. Az ilyen ember disznója számára — egyesek állítása szerint — a régi időkben a ház magasabban álló részén a földbe ásott vermet, melyet kis ajtóval zárt el. A rendszeresebb disznótartással került aztán a csűr elejére a boronákból ragasztott 1,30 m magas kis disznópajta, fölötte rendszerint a tyúkóllal. Sok helyt még ma is ez a megoldás.